НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.

ШЫН

№ 9 (17653)

2009 чылдың январь 29, четверг

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун ● 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазааында

Бо чугула хүннүң айтырыы болу берген чугааны Тыва Республиканың Чазааның эзелчелиг хуралынга сайгарып көрген. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В. Каратаеваның дыңнадыындан алырга, Кызыл сыраар чоруу хөй болуп турар, а артык кезектерни соңгаартан аар өртек-биле садып ап турар. Хуралдың даргазы, Чазак Даргазының бирги оралакчызы С.Тен бир эвес улус сөөртүрү-биле Чазактың тургузуп кааны бо тарифтер бригадирлерге таарышпас болза, март 1-ге чедир боттарының сан-чурагайларын херек кырында бадыткап, көргүзүп тургаш эккээрге, ынчан база түннеп көрүп, катап чугаалажырын, маңаа кол чүүл—пассажирлер аргыжылгазының чуруумнче, шынарынче сагыш салып ажылдаарының чугулазын айыткан.

Январь 27-де Чазак хуралынга хүлээп алган бо доктаал 10 хонук болгаш, ону албан езузу-биле парлаанының соонда, күш кирер. Ынчап келирге, Кызыл хоорайда чоруп турар «Газель» маршрут автобустарының өртээ 3 рубль чиик болуп, 11 рубль апаар. Ол пассажирлерге улуг чиигелде болур дээрзи чугаажок.

Чазак хуралынга «ТР-ниң Үлетпүр болгаш энергетика яамызының 2009 чылда мурнады көрген ажылчорудулгазының кол угланыышкыннарының дугайында», «Тыва Республикага 2009-2012 чылдарда сүттүг болгаш ооң бүдүрүлгезин улгаттырар дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазын, «Хамааты байдалының актыларын бүрүткээр эргелелдиң (агентилел) 2009 чылда ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының дугайында» болгаш ниитизи-биле 15 айтырыгларны чугаалашкан.

Чазак хуралының соонда Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В. Каратаева болгаш Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.М. Монгал журналистер-биле ужуражып, оларның айтырыгларынга харыыны берген.

Светлана МОНГУШ.

«Газель» маршруткалар ӨРТЭЭ 11 рубль БОЛУР

(азы 3 рубльге чиигээр)

хоорайның кудумчуларында халып турар маршрут автобустар эрткен чылын бензин өртээ улгады бээрге, чазак-чагыргага хомудап кээп чугаалажып тургаш, бир пассажирниң орук өртээн 11 рубльден 14 рубль чедир улгаттырып алган. Амгы үеде АИ-92 марканың бир литр бензининиң өртээ 32 рубльден 17 рубль чедир кызырылган, ол хирезинде олар автобус өртээн чиигетпейн, чурттакчы чонга берге байдалды тургузуп турарын айыткан. Транспорт чарыгдалдарының 41 хуузу бензин чарыгдалынче үнүп турар, автобустарның элеп, хуусаазы эртип болур кезектериниң өртээн алырга, аргыжылга төлевири канчап-даа бир кижиге онааштыр 14 рубльге деңнешпес ужурлуг дээрзин Чазак кежигүннери шүгүмчүлээн. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының специалистериниң санап турары-биле, бир эвес маршрут автобустары бир кижиниң чоруурунуң өртээн 11 рубль кылыптар болза, оларның орулгазының нормазы 15 хуу болур, амгы үеде, кажан 14 рубль турда, оларның орулгазы барык 60 хуу чедип турар.

Хоорайның маршрут автобустарының бригадирлериниң чугаазы-биле алырга, чамдык автобустарның чоруп турар оруу ырак, оруктарның байдалы багай, ынчангаш транспорттуң үрелип бак-

КУЛЬТУРА — НИИТИЛЕЛДИҢ КОЛ ӨЗЭЭ

(Чазак Даргазының грант шаңналынга культура уран чүүлүнүң 13 ажылдакчылары төлептиг болган. Оларны силерге таныштырдывыс).

Январь 27-де Чазак Бажыңының хуралдаар залынга культура болгаш уран чүүл адырының 2008 чылда конкурузунуң тиилекчилеринге Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын тыпсырының байырлыг хуралы болган. Аңаа эге сөстү Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол алган.

— Культура адырының талазыбиле ажыл-херектеривисти шүүштүрүп чугаалажып көрээлиңер. Кандыг-даа ниитилелдиң кол өзээн тургузуп турар адыр ышкажыл. Амыдыралдың кандыг-даа нарын байдалдары туруп турар үеде ол чүден-даа хамаарылга чокка сайзырап турар ужурлуг. Шынап-ла, бистиң бо чурттап эртип турар үевистиң амгы кезиин алыр болза, нарын, бергедээшкиннерлиг байдалда дээрзи кымга-даа чажыт эвес. Федералдыг бюджет орулгазында тургустунуп турар эдип чазалга шуптувустуң амыдыралчуртталгавыска салдарлыг болуру чугаажок, ынчалза-даа социал төлевилелдер күрүнениң онза кичээнгейинге артар, ылаңгыя национал төлевилелдерге хамаарыштыр аазаашкыннар күштүг болуп артар дээрзин чурттуң удуртулгазы бадыткап чугаалап турар болгай.

Экономиктиг төлевилелдерниң боттаныышкынын чедип ап, акшаны ажылдап өөренири чугула. Ылаңгыя культура адырынга акшаландырыышкын хамыктың артынчызын көрүп бээр кылдыр чаңчыгып калганы үеге канчап-даа таарышпас. Сагыш-сеткилдиң сергээнден, кижилерниң сеткил-хөөнүнүң бедиинден хөй чүүлдер хамааржыр болгай. Ону билгеш, ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы ажылдың чаа хевири—грантылар тыпсыры чугула деп көргени, шынап-ла, чөптүг херек-тир. Тускай комиссия кирген төлевилелдерни шилип көргеш, тиилекчилерни илереткен. Тываның Улустуң чогаалчызы А.А. Даржай грант ап тургаш, мынча дээн болгай: —Мындыг улуг деткимче бар апарганы дыка-ла эки-дир, ынчалза-даа көдээ черлерден чаңгыс-ла төлевилел шилиттингени арай таарымча чок-тур, олче кичээнгей салыр болза эки боор». Улуг чогаалчының ол сөзүн көдээде ажылдакчыларывыс дыңнааш, ону деткип, чогаадыкчы ажылдаан болгаш Чазак ону база кичээнгейге ап, бо чылын муниципалдыг тургузуглардан кирген төлевилелдерни шыңгыы өөренип көрген, ынчангаш ам 13 төлевилелдиң 7-зи муниципалдыг тургузуглардан дээрзин онзалап айтып каалы. Көдээ черлерже кичээнгейни күштелдиргенининг бадыткалы ол деп болур бис.

Дыка солун төлевилелдер бар бооп турары өөрүнчүг-дүр. Ажык дээр адааңда археологтуг тураскаалдарны музейжидери дээрге дыка солун болгаш чугула ажылдыр. Барыын-Хемчиктен уруглар-ның уран чурулга башкызы Б.С. Майныңың ол эгелээшкинин канчап деткивес боор. Надежда Пономарева, Раиса Стал-оол (**ЧУРУКТА**). дээн ышкаш бурунгаар чүткүлдүг удуртукчулар уруглар коллективтерин удуртуп-баштап, бедик түннелдерни чедип ап турары өөрүнчүг-дүр. Раиса Седиповнаның үш доозукчузу Москваның хореография академиязында өөрени бергени онзагай болуушкун-дур. Тываның төөгүзүнде ол бир дугаар болуп турары ол. Кажан-бир чурттуң Улуг театрынче чалалга-биле кирер апаар үевис кээр дээрзинге бүзүрел улуг.

Эрткен чылын культура адырының талазы-биле улуг хемчеглер эрткенин билир силер. Хөөмей чылы. Аңаа улуг үлүг-хуузун киирген З.К. Кыргысты «РФ-тиң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» атче киирген бис, ол атка хөөмейни шинчилеп чоруур эртемденивис езулуг төлептиг болганы ол. «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалы он дугаар чыл улаштыр эрткен, делегей чергелиг улуг фестивальды чүгле сорук кириишкинбиле эрттирип деп чүве амыр эвес дээрзи билдингир болгай. Игорь Дулуш удурткан аныяктарның күзелиниң күштүү, эгелээн ажылхерээн эчизинге чедирип билири улуг салдарлыг болган. Фестивальдың ачызында Үстүү-Хүрээ тудуу туттунган, ам улаштыр хүрээ комплекизиниң тудуу уламчылап турар. «Азияның чүрээ» хореография фестивалы, К.Н.Мунзуктуң 90 харлааны, С.А.Сарыг-оолдуң 100 харлаанының юбилейлери, «Дерсунуң кокпазы» кинофестиваль, үрер хөгжүм оркестриниң, национал хөгжүм оркестриниң чедиишкиннери, Тыва театрның Якутияже гастрольдары, Сайлык Оммуннуң

(Уланчызы 2-ги арында).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

ТЫВАГА ШАГААНЫ ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ УТКУУР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бешки сессиязының бирги хуралы дүүн, январь 28-те, болуп эрткен. Ооң хүн чурумунга 36 айтырыгны чугаалажыры-биле киирген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы турган Иван Чучев Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады эрге-хүлээлгезин күүседип киргеш, бо сессияга олурушкан. Суд шиитпири-биле депутат мандадын «чидирген» «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның төлээзи Сергей Монгуштуң орнунда ол кирген.

(Уланчызы 2-ги арында).

КУЛЬТУРА — НИИТИЛЕЛДИҢ КОЛ ӨЗЭЭ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Улан-Удэ хоорайга эрткен «Ак ай» фестивалынга чаалап алган Гран-при шаңналы – культура адырының ажылдакчыларының чедиишкинидир.

Чогаадыкчы ажыл чаңгыс черге турар эвес, 99 культура ажылдакчылары грант шаңналын алыр мөөрейге киришкен. Оларның 13 тиилекчилеринге грантыларны ам тыпсыр-дыр бис – деп, Шолбан Валерьевич допчу чугаазын доосту.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, ооң оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды В.О. Донгак олар байыр чедирип, тиилекчилерге грантыларны тывысты. Ол дээрге Сарыг-Септиң уран чүүл школазының башкызы К.Г.Соколова, республиканың архив агентилелиниң директору Р.М.Арчимаева, Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң башкызы А.В. Дулуш, Кызылда ургларның хореография школазының директору Р.С. Стал-оол, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссеру М.К. Идам, Мөрен суурда улусчу театрның удуртукчузу С.А. Бичелдей, Тыва национал оркестрниң директору Б.Т. Хертек, Чаа-Хөлдүң Культура бажыңының методизи Ю.К. Дембирел, Барыын-Хемчик кожуунуң ургларның чогаадылга төвүнүң башкызы В.П.Сарыг-оол (**ЧУРУКТА**), Кызыл-Мажалыктың ургларның уран чүүл школазының башкызы Б.С.Майны, Улуг-Хем кожуунуң уруглар библиотеказының директору Н.С.Балчий, Тоора-Хемден библиотекарь Л.А. Кол, Кызылда орус культура төвүнүң даргазы Н.В. Пономарева олардыр.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс Маспык-оолдуң тырттырган чуруктары.

ТЫВАГА ШАГААНЫ ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ УТКУУР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Александр Попов сессия хуралы хүн айтырыгларын чугаалажырының бетинде сөс алгаш, 2008 чылда Тыва Республика багай эвес көргүзүглерлиг доосканын, республиканың бюджедин хүлээп ап, улуг хемчээлдиг, берге ажылды кылганын демдеглээн. РФ-тиң Президентизи Д.А. Медведев январь 21-де хурал эрттиргеш, Россияның 2008 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин үндүргенин, 2009 чылда шиитпирлээр ужурлуг кол сорулгаларны тодаратканын ол допчузу-биле таныштырган. Саңхөө кризизиниң үезинде Россия болгаш ооң регионнары кандыг бергелерге таваржып болурун, оларны ажып эртерде чүнү кылырын база ол-ла хуралга чугаалашканын Кол инспектор дыңнаткан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары маңаа хамаарыштыр чүнү кылырынга ол доктааган.

Сессияга депутаттар «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ийиги номчулгада чугаалашкан. Ында киирген чугула өскерилгелерниң бирээзи Тыванын Саналга палатазының саналдааны-биле аудиторларның бүрүн эргелерин томуйлаарының хуусаазын 5 чыл чедир узатканы болур. Ынчангаш ээлеп турар албан-дужаалынга дүүштүр аттестацияны 3 чылда бир катап эртер ужурлуг. Мооң мурнунда Саналга палатазының аудиторларының чеже чыл ажылдаарының болгаш аттестация эртериниң хуусаазы чок турган. Хоойлу төлевилелинге Тыва Республиканың Саналга палатазының өске-даа ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган өскерилгелерни кииргеш, депутаттар Хоойлуну хүлээп алган.

«Тыва Республикада бюджеттер харылзааларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң ийиги номчулгазын сессия хуралынга сайгарып көрген. Бо дээрге республика бюджединде көрдүнген акша-хөреңгини кожууннарга үлээриниң шын методиказын айыткан чугула хоойлу төлевилели дээрзин депутаттар демдеглээш, ук Хоойлуну хүлээп алган.

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузун, «Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун болгаш өске-даа хоойлуларны база Хоойлужудулга палатазының доктаалдарын депутаттар хуралга хүлээп алган.

Тыва Республиканың Камбылама эргелелиниң тодараткан медээзин езугаар алырга, 2009 чылдың Шагаазын февраль 25-те уткуур, ол болза ай календарыбиле Инек чаа чылының бирги хүнү болур. «Тыва Республиканың күрүне байырлалдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда Шагааны Тывага күрүне байырлалы кылдыр доктааткан, чөөн чүк календарын езугаар чаа чылдың эгелээн хүнү республикага дыштаныр хүн болурун айыткан. Ынчангаш бо айтырыгны Хоойлужудулга палатазының депутаттары чугаалажып көргеш, «2009 чылда Шагаа байырлалының хүнүнүң дугайында» Хоойлужудулга палатазының доктаалын сессия хуралынга хүлээп алган. Февраль 23 дээрге Ада-чурт камгалакчызының хүнү, понедельникте таварышкан, ол хоойлу езугаар дыштаныр хүн. Хоойлужудулга палатазының доктаалында айытканы болза: февраль 21-де, субботада февраль 24-түң вторниктиң хүнү дээш ажылдаар, февраль 22, 23, 24, 25-ти (дөрт хүннү) дыштаныр хүннер деп санаар.

Сессия хуралы хүн чурумунда кирген айтырыгларны шуптузун чугаалажып көргеш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кыштаглаашкын

МАЛ БАЖЫ ХҮР-МЕНДИ

Соскар-оол Санаа биле Чодураа Севекпит.

Январь 22-ниң хүнүнде агаарның соогу элээн дыңзыг болду. Тес-Хем кожуунуң чоок-кавы кыштагларында малдың кыштап турары чүгээр байдалда, сигенширбиили четчир, хар нормачижээнге дүгжүп турарын билип алдывыс. Ол чорааш О-Шынааның "Таңды сыны" МКБ-ниң Сарыг-Тал деп черинде кыштагда инек азырап турар малчыннарның аалын тавардывыс. Ында аныяк малчыннар Шораан болгаш Арсен Чооду алышкылар инек кадарып турар болдулар. Оларның кыштаында малдың сигени арай-ла эвээш, малга бээр немелде чеми база чедишпейн турарын олар чугааладылар. Малдың күш-деңгели ажырбас, мал аарыгларындан кодур илереттинген боол турар, бо талазы-биле мал эмчилеринге дыңнаткан, оларның кээрин манап турар болдулар. Бир сагганда 1 кочал чедир сүт бээр инектерниң жың чаңгыс өрээлдиг, ооң ортузунда демир-суугу, ону чылыдыр көржең-биле одап турар болдулар. От салырда даштын хөй эвес ыяш, чээргенни бөлүп каан. Электри чырыы-даа чок. Шаандагы үениң чонның кара-сээн дээри керосин-биле кывар лампалыг. Аалдың херээжен ээзи дүрген-не одун чүшкүрүп, кежээки аалчыларга шайын чылыдып, пашка чемин кыла берди.

Аныяк малчыннар эрткен чылын Хандагайтыга болган Наадымга өг-биле шаңнатканнар. 42 харлыг Соскар-оол Сүдер-оолович Санаа 2006 чылда-ла Тыванын Алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты алган. Сөөлгү чылдарда олар 5 чыл турар кажаазы арай-ла соок, 3 бугазы-биле катай ниитизи-биле 90 шаа инектериң турар кажаазы дыкпыш, кажааның иштинде дээвиринде агаар үнер хоорзазы таптыг кылдынмаан, өл-шык, туман долдур болду. Ам бо үеде 12 бызаа төрүттүнген, оларны камгалап, аарыг-аржыктан чайладырынга шупту күштү мөөңнээрин даргалар алышкыларга чагып сүмелээн.

Даг ужу-биле дургаар барыын талазынче углааш, Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа сумузунуң "Чалааты" МКБ-ге хамааржыр Сарыг-Сиген деп черде аныяк малчыннар Соскар-оол Санааның болгаш ооң кадайы Чодураа Севекпиттиң кыштаанга хонуп алыры-биле караңгылай бергенде чеде бердивис. Олар аалында иелээн болдулар.

Кыштагның девискээринде чап-чаа ак кидис өг тип каан. Аңаа чылыг үеде болгаш чайын чурттаар болдулар. Соок үеде улуг эвес баландан салдынмааннар. Оларның өг-бүлезинде 2 кыс, 2 оол бар – улуг уруу ТКУ-нуң 2-ги курузунда, артканнары суурда школада өөренип турар. Дыштанылгаларда олар дөгере ада-иезинге кээп, төрээн аалынга чыглып кээрлер. Ургларының 9-ку класста өөренип турар оглу адазының угун салгаар сорулгалыг.

Малчыннарның коданында 374 төрүүр тыва хой бар. Хой оолдаар кончуг кидин түлүк өйде суурдан сакманчылар чалап алырын чугаладылар. Коданда "Чалаатының" хоюндан аңгыда, боттарының болгаш төрелдериниң хойларын база 17 баш бода малды кадып каан.

Солагай талазындан: Арсен болгаш Шораан Чоодулар.

Ишти нде Наадым санында-ла шаңнадып турарын ооң кадайы Чодураа Биче-ооловна чугаалады. Бо кыштагда олар 19 чыл кыштап келген. 1990 чылдан эгелеп мал ажыктаглаашкын үезинде улуг дыка бергелерге таварышпайн турарын аалдың херээжен ээзи чугаалады. Өөнүң ээзи Соскар-оол Сүдер-оолович малын эртен эрте 10 шакта одарже үндүрер, кежээ 4-5 шак үезинде дедир сүрүп эккээр. Одар-белчиирде сиген ажырбас, суурдан суг-биле хандырылгазы үзүлбес. Чайгы үеде бо чоокта черде кудук база бар, кыжын ол арай-ла доңуп каарын ол дыңнатты. МКБ-ниң удуртулгазы бо малчыннарның иелдирзинге ай санында-ла 2 муң ажыг акшаны шалың кылдыр бээр болду. Ол акшалар чүге-даа четпес, харындаа болза боттарының хуу малының ачызы-биле оларның эъдин садып-сааргаш, оон үнген эвээш-биче акша-биле ургдарыын школаже аъткарар, кышкы идик-хепти садар. Кокайлар ужукыдыында болгаш долгандыр турар аалдарның коданнарынче халдаан таварылгалар бар. Бо аалга олар харын-даа болза дегбейн турар болду. Күскээр харын оларның коданынче бир бөрү халдаан, ооң дерзиизин Соскар-оол Сүдер-оолович пат кайгап хөөреди. Девидээн аайы-биле ону хүүрек-биле улдаарга, оон кээп ыңай болган. Ону боолаар боомоңгузу-даа чок, хол адаанда безин чидиг бистиг айыырны-даа дилеп четтикпээн.

"Чалааты" МКБ-де ниитизи-биле тыва хойларлыг 16 кодан бар. Малчыннарның кыштагларында 17 бажың, 15 кыштаг-кажаа, суг кудар 11 доскаар, ниитизи-биле малчыннар 300 тонна сиген-биле хандыртынган. Уксаажыдылгалыг бүдүрүлгеде амгы үеде ниити малдың саны 5415 хой бар. Хой оолдап эгелээр үеде бо ажыл-агый баш удур ажылдарны кылып, берге айтырыгларга удур кылыр ужурлуг хемчеглерге ыяк белеткенип алган.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Хүнүң чугула айтырыы

РЕСПУБЛИКАДА КЫШТАГЛААШКЫН КАНДЫГЫЛ?

Январь 23-те Тываның мурнуу кожууннарының кыштаглаашкынын сайгарган хуралы Тес-Хемниң төвү Самагалдайга болуп эрткен. Аңаа республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан, яамының мал ажылының талазы-биле килдис начальниги Сергей Шыырапай, республиканың мал эмнелге албанының оралакчызы Юрий Оруспай, Тываның аңныыр болгаш балык ажылының комитединиң кол специализи Виктор Оюн, Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарының харыысалгалыг даргалары, кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң болгаш мал ажылы-биле холбашкан улуг ажыл-агыйларының директорлары, кол специалистери киришкен.

Барыын зонада байдал

Шак мындыг хуралды бо чылын яамы Тываның барыын чүгүнде турар 6 кожууннарның даргаларын болгаш көдээ ажыл-агый специалистерин чыггаш, Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалыкка бир дугаарында январь 16-да организастап эрттирген.

Республиканың барыын зоназынче кирип турар кожууннарның девискээрлеринде бо хүннерде кыштаглаашкынның ниити байдалы черле чүгээр эртип турарын сайыт хуралга демдеглээн. Чүге дизе Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөлдүң девискээрлеринде хар чуга болганындан агаар-бойдус чылыг. Ынчангаш малдың одар-белчиир-биле хандырылгазы эки, малдың күш-деңгели доктаамал эки байдалда, дус-биле мал база эки хандыртынган. Херек бергедеп, улуг хар чагза, малдың тура чиир сигенширбиили четчир. Немелде чемнер болур сула, тараа болгаш комбикорм-биле хандырылга үзүлбейн турар. Чамдык кожууннарның кыштагларында ийи-чаңгыс малдың аразында кодурлаан мал илеретинген-даа болза, бо талазы-биле аарыгга удур хемчеглерин дүргени-биле чоруткаш, мал эмчилери ону шыңгыы хайгааралга алган. Кыштаглаашкынны бо кожууннар эки эртип турар болгаш кандыг-бир бергелер тургустунуп келзе, ону ажып шыдаарын кожууннар төлээлери быжыг магадылалды берген. Ылаңгыя маңаа бай-тайгажылар болгаш Барыын-Хемчик чону эки белеткенген дээрзин харыысалгалыг даргалар дыңнаткан.

Ынчалза-даа оларның дүвүредип турар кол айтырыглары база бар. Малчыннарның суг-биле хандырылгазы үзүктели бээр болгаш черлик араатан бөрүнүң малче халдаар чоруктарының көвүдээни болгаш ону чавырылдырар арга-шинээ чок, оларның-биле демиселди күштелдирер талазы-биле чогуур албанның ажылдакчыларның ажылы шуут көзүлбейн турарын чыылган чон шүгүмчүлээн турган. Ынчан хуралга Тываның аңныыр комитединиң кол специализи Виктор Оюн ук албанның энир чылын чаа тургустунганындан бөрү-биле демиселге херек акша-төгериктиң 2008 чылдың бюджединче кирбейн барган болгаш бо демиселди шуут чорутпайн турганын ол хуралга бадыткаан. А бо чаа 2009 чылдың бюджединде мындыг хемчеглерге 1 млн. түңнүг акша-хөреңгини аңгылап каан, ынчалза-даа ооң акшаландырыышкыны чүгле 2-3 айларда эгелээрин ол дыңнаткан. Хуралга чыылган төлээлер аңныыр албанының ажылын дүрген шуудадырын саналдаан.

Мурнуу кожууннарда кыштаглаашкынның бергелери

Барыын чүкте турар кожууннарның кыштаглаашкыны чүгээр эртип турда, мында байдал элээн берге. Бо кыжын маңаа хар чижеknормазындан элбек болган, ооң уламындан күштүг хат соонда мал одарлары хөртүктелген, агаар-бойдус соок. Чылдың ийиги-үшкү айларында малдың арга-шинээ, күш-шыдалы баксырай берип болур барымдааның бары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ылаңгыя **Эрзин кожууннуң** Мөрен, Нарын, Качык сумуларында хар 60-70 см кылын дүшкен бооп турар. Кожуунуң Качык сумузунче баар орукка хар хөй дүшкени-биле аргыжылга айтырыы кончуг берге турган. Амгы үеде оруктарның харын аштаан, айыткан сумуларның малчыннарже үнер оруктарынга, малдың одар-белчиирлеринче далбыйлаашкынны кылганының түңнелинде байдал чүгээртээн-даа болза, ам-даа нарын. Бо ажылды чорударда кожуун 3 тонна солярканы боттарының курлавырларындан үндүрген. Кезек сумулар боттарының шыдаар шаа-биле акша-хөреңгизин, кывар-чаар материалдарын үндүрген-даа болза, ам-даа немей акша херек бооп турар. Ынчангаш чоокта чаа Чазак Даргазынга немелде акшаландырыышкынны үндүрүп, бо берге айтырыгны шиитпирлээринге дуза кадарын дилээн чагааны киирерге, бо хонуктарда Чазак Көдээ ажыл-агый яамызын таварыштыр 145200 рубльди дарый үндүрүп бээрин аазаан.

Амгы үеде мал бодунуң деңгелин чидирбейн турда, аңаа херек малга 10 тонна немелде чем болур суланы Ильинкадан киир сөөртүп алган, ону хереглээн малчыннарга хуусаалыг чээли кылдыр үлеп берип турар. Ам бо үеде кожууннуң ажыл-агыйлары болгаш хуу малчыннары чарба болгаш саваңны хереглеп турар. Ону кайыын садып, киир сөөртүрүн кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелели шиитпирлеп турар.

Таңды кожууннуң хуу малдыг кижилери кышты багай эвес эртип турарын кожууннуң чагырыкчызы Сергей Ондар дыңнатты. Ынчалза-даа кожууннуң девискээринде турар улуг ажыл-агыйлар бо үеде дыка берге байдалга келген. "Сосновка" дуржулга станциязын арбитраж судунуң шиитпири-биле аңаа дашкаартан башкарыкчы кижини тургузар деп турар. Оңу ол кижи шуут дүжүрерин оралдажып турар болгаш шупту ажылдакчыларын тарадыр деп турар. Кожуун чагырыкчызы берге байдалда келген бо ажыл-агыйны күрүнеңиң шыңгыы хайгааралынга ап, ооң бүдүн-бүрүн эт-хөреңгизин, материал-техниктиг баазазын, 20 шаа машина-техниказын, а ол дээрге — 18 трактор, бир улуг күчүлүг К-700, сүт сөөртүр болгаш кывар-чаар материалдар сөөртүр машинаны камгалап алыры-биле дарый хемчеглерни чорударын дилээн. "Ынча улуг ажыл-агыйны чидирип алыр болзувусса, кожууннуң-даа, республиканың-даа экономиказынга улуг когаралды чедирер, ат-алдарывыс баксыраар" деп, ол сайытка чугаалаан.

"Балгазын" көдээ ажыл-агыйының байдалы база-ла берге. Мында 4 улуг котельная ажылдап турар. Кожууннуң мурнундан шыдаар шаа-биле кывар-чаар материалдар болгаш одаар хөмүр-даш-биле оларны хандырган-даа болза, ам бо үеде ол курлавырлар төнген. Инек кажааларын ыяш-биле одаарга, шоолуг чылыг бербес, чаш бызааларның кажаалары соок. Немелде электри күжү чедишпес болганы-биле электри четкилерин киирери чугула херек бооп турар. Ооң шиитпирлеттинмейн турары аңаа херек чогуур проект-смета документацияларын кылып шыдавайн баарындан болгаш "Тываэнерго" ниитилелдиң ажылдакчыларының улус-чон-биле ажылдап билбезинде бооп турар. Бо ажылды чорударда, оларның талазындан кандыг-ла-бир чылдагаан, бюрократтыг сылдаглары хөй. Ынчангаш бо айтырыгны шиитпирлээри-биле яамыдан боттуг дуза-деткимче негеттинип турар. Ол ышкаш бүдүрген мал продукциязының садыг-сайгарылгазы кончуг багай чоруп турар. Чүге дизе республикадан дашкаар соңгаар хоорайлардан келген сайгарлыкчылар республиканың тендерлерин тиилеп аптарга, бо бүдүрүлгелер аңаа эртип шыдавайн баар, азы чок болза ол садыглаашкыннар дугайында кожууннуң ажыл-агыйларынга дарый дыңнатпайн баары элдептиг. Ынчангаш бо талазы-биле Чазак деңнелинге тендерлерни эрте чарлап, аңаа республиканың ажыл-агыйларын дөгерезин киириштирери күзенчиг.

Тес-Хем кожуун бо чылгы кыштаглаашкынга 4051 тонна сигенни белеткээн. "Деспен", "Таңды сыны" болгаш "Чодураа" аттыг муниципалдыг бүдүрүлгелерде мал чеми-биле хандырылга четчир, малдың даваны таставайн турар, ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйларда болгаш хуу малдыг кижилерде малдың дузу эвээжээн. Кожуундан ырак эвес кожазы Өвүрнүң Дус-Дагның дус уургайындан дусту садып, дажып алыр дээрге, ында бо үеде ажык шөлдер чок болганындан ону казып аштаар ажылдар элээн узамдыгып болур. Ол ышкаш кожуун малчыннарының эң дүвүредип турар айтырыы – бөрүнүң өзүп көвүдээни бооп турар. 2008 чылда мыйыстыг бода малдың 47, шээр малдың 368, чылгының 51 бажын бөрү тудуп чиген бооп турар. Когаралдың ниити түңү — 2 млн. 812 муң рубль болган. Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң аныяк удуртукчузунуң ажылын сайыт арай-ла эреңгей болуп турарын шүгүмчүлээн. Чүге дизе чурт иштинде көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр кончуг улуг программалар ажылдап турар үеде, Тес-Хем кожуун күрүнеден бо хөгжүлделиг деткимчелерни арай оожум шиңгээдип ап турарынга ол хомудаан. Ынчангаш бо талазы-биле бүгү-ле күштү мөөңнеп, шудургу ажылдаарын ол сүмелээн.

Каа-Хем кожууннуң берге айтырыгларының эң колу база-ла бөрүнүң көвүдээнинге хамаарышкан. Кожууннуң Совет Тыва, Сизим, Шивей сумузундан эгелээш, Ильинкага чедир оларның саны аажок көвүдээн. Ол ышкаш кожуунда бугаларның үрези-биле хандырылга кончуг багай бооп турар. Эрткен чылын 200 инекти тарып боозадырынга херек материалды Абакандан садып ап турган болгаш ооң өртээ база аар болган, а бо чылын ук айтырыгны шиитпирлээринге күш четпейн барып болуру дүвүренчиг бооп турар. Кожууннуң улуг ажыл-агыйлыг хуу тараачыннар Пирогов, Чугаев суглар артык-шылдыг тарааны, суланы, сигенни, саваңны төндүр сайгарбайн баар таварылгалар чылдың-на болур. Ынчангаш бо үүлдер-биле чединмес ажыл-агыйлар, малчыннар кээп, олардан садып алыры күзенчиг. Кожууннуң эң улуг "Каа-Хем" МКБ боттарының сүдүн болгаш инек эъдин садып чадажы бээр. Бо үеде 80 хаван, 4-5 тонна инек эъдин кайнаар, кымга чүгээр өртекке сайгарыптарының аргазын дилеп турар. Республиканың "Урянхай" агробүдүрүлгези ону албазы кайгамчыктыг. Удавас январь 28-те болур улуг тендер садыглаашкынга республиканың тубдиспансери бо хире эътти садып ап болур деп медээни дыңнааш, аңаа киржирин олар планнап турар. Ол ышкаш кожууннуң девискээринде турар "Авыйган", "Дерзиг-Аксы" интернаттары аукцион чалаарга, чыл санында-ла аңаа тиилээш, оларны эът, сүт-биле хандырып келген болгаш оларның бо чылгы хереглелин хандырар чагыг кирзе, ону дуглаптарынга идегеп турарлар. Бо кышты ажып эртерде, 300 тонна хөмүрнү киир сөөртүрүнге чагыгны кожуун удуртулгазы Чазакка киирген-даа болза, мынчага дээр ооң хандырылгазы, сөөртүлгези эгелевээни элээн дүвүренчиг байдалды болдурган.

Бо бүгү нарын айтырыгларны үзе шиитпирлептеринге үе херек апаар. Көдээ чоннуң мурнунга чидии-биле тургустунуп келген байдалдарны харыысалгалыг даргалар боттарынга хүлээп ап, бүгү-ле чогуур хемчеглерни дарый кылырын шиитпирлээн. А бөрү айтырыын Тываның аңныыр комитеди бодунуң ажылын күштелдирип, дуржулгалыг аңчылар бригадаларын кожуун бүрүзүнче чорудуп, аныяк аңчыларга бөрүнүң аглаарын, ону канчаар узуткап болурун сайгарган үнүүшкүннүг кичээлдерни кожууннарже планнап турарын комитеттиң кол специализи Виктор Оюн дыңнаткан.

Бот-сайгарылгалыг үеде эскериг

Үениң өскерилгени-биле республиканың Көдээ ажыл-агый яамызынга хамааржып турган малмаган, эт-хөреңги, дериг-херекселден эгелээш, кандыг-даа өнчүзүчок апарган үе-дир. Оларның шуптузун кожуун, суму бүрүзүнге РФ-тиң 2003 чылда үнген болгаш 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг бооп кирген №131 Федералдыг хоойлу езугаар тус черлерниң хүрээлеңинге берипкенин билир болгай бис. Ынчалза-даа кожууннарны-даа, сумуларны-даа удуртуп турар чагырыкчылар, ында ажылдап турар көдээ ажыл-агыйларын уштап-баштап турар удуртукчулар ону ам-даа чедир угаап билбейн турары кайгамчыктыг. Күрүнеден, яамыдан ону бериңер, ол-бо чок дээри – социалистиг хандырылгалыг үелерниң артынчылары бистиң угаан-сарыылывыстан, амыдырал-чуртталгавыстан ам-даа адырылбаан-дыр. Черле белен үүлдерге өөренип чаңчыкканывыс кедергей. Маңаа чүгле көдээ ишчилерни буруудадыры арай шын эвес апаар боор. Мында бүгү күрүнеңиң эрге-чагырга системазының көдээ ажыл-агыйже кичээнгейи арай кошкак болганындан эрес-шудургу, тывынгыр болгаш ажылдап билир кижилерге дуза кадар хамаанчок, оларга аар болуп турар үндүрүглер, негелделер-биле "шаптыктап" турганындан, көдээ чонга көдээ банкыларның боттуг дуза чедирбезинден дээш, оон-даа өске үүлдерден хамааржыр.

Күрүневис бо бүгүнү ортатаптыг чурумчудуп, ажылдап билир чонга чиигелделерни тургузуп, оларның бүдүрүкчү күзелин ышкынмайн, тура-соруун бедидип алырынга чедир кайы хире үе эртери бо чоок үеде билдинмес-тир.

Республиканың иштинге амгы дээрезинде улуг-биче болбаазырадылгалыг ажыл-агыйларны бут кырынга тургузуп, оларны херек дериг-херекселдер-биле хандырып, угаанныг болгаш шимченгир, төлептиг кижилерни аңаа тургузуп, оларның ажылынга шаптыктавас "доора чудуктар" салбас болза, байдал чүгээртээр дээрзинге идегел черле бар. Бо бүгүнү үе көргүзе бээр дээрзинге бүзүреп каалыңар.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантылар болгаш шаңналдар тыпсырының талазы-биле болгаш Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күрүне деткимчези хемчеглерни алыр кандидаттарны депшидериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязының 2008 чылдың ноябрь 10-да № 14 протокол шиитпирин бадылаар дугайында

2008 чылдың декабрь 18 № 743 Кызыл хоорай

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандырар сорулга-биле, профессионал өөредилге адырының инновациялыг ажыл-чорудулгазын сайзырадыры-биле Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 15-те «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын Тыва Республиканың профессионал өөредилгезиниң эге системазының өөредилге албан черлеринге, удуртукчу болгаш педагог ажылдакчыларынга тыпсыр дугайында» №246 болгаш 2008 чылдың май 15-те «Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезиниң удуртукчу болгаш педагог ажылдакчыларынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр дугайында» № 275 доктаалдарынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле база Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күрүне деткимчези алыр кандидаттарны депшидериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязының 2008 чылдың ноябрь 10-да №14 протокол шиитпирин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдиң составын болгаш ооң Дүрүмүн бадылаарының дугайында

2008 чылдың декабрь 12 №737 Кызыл хоорай

Культура болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың күрүне политиказын чогумчалыг боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдиң составын болгаш ооң Дүрүмүн бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де №737 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдиң СОСТАВЫ

А.П.Дамба-Хуурак – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

В.О.Донгак – Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды, дарганың оралакчызы;

У.С.Надыл – Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эргелелиниң килдис эргелекчизи, секретары;

С.И.Бадыраа – композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Т.Б.Будегечиева – уран чүүл шинчилекчизи, филология эртемнериниң кандидады (чөпшээрежилге-биле);

Н.Ф.Даржаа – күрүнеиң «Саян» ансамблиниң директору, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи (чөпшээрежилге-биле);

А.А.Даржай – чогаалчы, Улустарның найыралы орденииң эдилекчизи, литература болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының эдилекчизи (чөпшээрежилге-биле);

Д.Х.Дойбуха – даш чонукчузу ус-шевер, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, литература болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының эдилекчизи (лауреады), Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, (чөпшээрежилге-биле);

И.Д.Дулуш – Тыванның күрүне филармониязының уран чүүл удуртукчузу (чөпшээрежилге-биле);

А.С.Кагай-оол – чурукчу, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, (чөпшээрежилге-биле);

Е.К.Карелина – хөгжүм шинчилекчизи, уран чүүл эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазы (чөпшээрежилге-биле);

А.П.Кувезин – рок ыраажы (чөпшээрежилге-биле);

Н.Ш.Куулар – чогаалчы, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

З.К.Кыргыс – хөгжүм шинчилекчизи, делегей чергелиг «Хөөмей» төвүнүң директору, уран чүүл эртемнериниң доктору, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

В.В.Нагорный – Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

А.К.Ооржак – РФ-тиң алдарлыг артизи, Тыва Республиканың улустуң артизи (чөпшээрежилге-биле);

Д.И.Оюн – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чөвүлекчизи (чөпшээрежилге-биле);

С.О.Салчак – Республикада уругларның К.Чуковский аттыг библиотеказының директору, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

З.Б.Самдан – Тыва Республиканың Чазааның чанында ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы, уран чүүл эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

В.Ю.Сузукей – хөгжүм шинчилекчизи, ТГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, хөгжүм шинчилээр эртемниң кандидады (чөпшээрежилге-биле);

С.С.Сурун – Тыванның күрүне филармониязының директору, Тыва Республиканың алдарлыг артизи (чөпшээрежилге-биле);

Р.С.Стал-оол – Кызыл хоорайда уругларның хореография школазының директору, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

М.А.Хадаханэ – чогаалчы, театр критиги, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

А.С.Хертек – уран чүүл шинчилекчизи, Тыва Республиканың Национал музейиниң уран чүүл болгаш шажын килдизиниң эргелекчизи, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү(чөпшээрежилге-биле);

А.Л.Чадамба – Кызыл хоорайда Аныяк көрүкчүлерниң театрының кол режиссеру, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

В.С.Чигжит – Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының сайыдының оралакчызы, Тыва Республиканың Национал музейиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар;

Н.К.Шалык – Тыванның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору (чөпшээрежилге-биле).

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де №737 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдиң дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлели культура болгаш уран чүүл адырында херектерниң байдалының, чогаадыкчы каттыжыышкыннар, культура болгаш уран чүүл албан черлери, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлери-биле кады ажылдажылгазының, культура болгаш уран чүүл адырында күрүне политиказының чугула айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга сүмелерни киирер чөвүлел органы болур.

2. Чөвүлел бодунуң ажыл-чорудулгазынга федералдыг болгаш республика хоойлужудулгаларын, ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга кылыр.

3. Чөвүлелди болгаш ооң составын Тыва Республиканың Чазаанга бадылаар.

4. Чөвүлелдииң кол сорулгалары:

— культура адырында мурнады боттандырар күрүне политиказының угланыышкыннарын болгаш ону боттандырар хемчеглерни тодарадыр талазы-биле сүмелерни ТР-ниң Чазааның Даргазынга киирер;

— Россияда, Тывада болгаш даштыкыда культура болгаш уран чүүл адырында байдал дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга медээни бээр;

— Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин көрүп тура, сүмелерни киирер;

— Тыва Республиканың күүсекчи эргечагыргазының органнары-биле чогаадыкчы каттыжыышкыннарның, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң кады ажылдажылгазының айтырыгларының талазыбиле сүмелерни ТР-ниң Чазааның Даргазынга киирер;

— күрүне ужур-дузалыг культура болгаш уран чүүл адырынга хамааржыр чугула айтырыгларның талазы-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының киирген сүмелерин сайгарып көөр.

5. Чөвүлел бодунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээринге:

— Тыва Республиканың күрүне эргечагыргазының органнарындан, чогаадыкчы каттыжыышкыннардан материалдарны чогуур чурум езугаар айтырар болгаш алыр;

— бодунуң чөвүлел хуралынче күрүне эрге-чагыргазының органнарының албандужаалдыг кижилерин болгаш чогаадыкчы каттыжыышкыннарның төлээлерин чалаар;

— боттарының төлээлерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының эрттирип турары хуралдар, семинарже болгаш конференциязынче чорудар;

— күрүнеиң, ооң иштинде Чазактың харылзаа болгаш коммуникация системаларын ажыглаар;

— организацияларны, а ол ышкаш эртемденнерни болгаш тускай мергежилдиглерни аналитиктиг болгаш шинчилел ажылдарын боттандырарынга тургускан байдалга хаара тудар эргелиг.

6. Чөвүлел Чөвүлелдиң даргазы, ооң оралакчызы, секретары болгаш ооң кежигүннери составтыг тургустунар.

7. Чөвүлелдиң даргазынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал адыр талазы-биле оралакчызы болур.

8. Чөвүлел чыл санында бодунуң планын бадылаар, а ол ышкаш Чөвүлелдиң даргазының оралакчызының болгаш Чөвүлелдиң секретарының хүлээлгелерин тодарадыр.

9. Чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазының хүн бүрүде айтырыгларын шиитпирлээринге Чөвүлелдиң даргазының оралакчызынга удурткан Чөвүлелдиң президиумун тургузар.

10. Чөвүлелдиң президиуму:

— Чөвүлелдиң хуралынга сайгарар айтырыгларны киирер;

— ажылчын бөлүктерни тургузар;

— организастыг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

11. Чөвүлелдиң хуралы алды айда чаңгыстан эвээш эвес катап эртер.

Чөвүлелдиң хуралын Чөвүлелдиң даргазы азы ооң оралакчызы башкарып эрттирер.

Чөвүлелдиң хуралы, бир эвес ында кежигүннерниң чартыындан эвээш эвес кижилер олурушкан болза, хоойлу езугаар күштүг деп санаттынар. Чөвүлелдиң шиитпири хуралга киришкен Чөвүлел кежигүннериниң хөй санныг бадылаашкыны-биле болгаш Чөвүлелдиң даргазының азы ооң оралакчызының ат салганы протоколу-биле күштүг болур.

12. Чөвүлел боду бланкылыг болур. Ажыл-агый чагааларынга Чөвүлелдиң даргазының оралакчызы азы секретары ат салган турар ужурлуг.

13. Чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазының хандырылгазын Тыва Республиканың Чазааның Аппарады боттандырар.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың октябрь 3-те № 916 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга оларның хамаатыларын озал-ондактыг байдалдыг чурттталга фондузундан өскээр көжүреринге болгаш хөй квартиралыг чурттталга бажыңнарынга капитал септелге чорударынга субсидияларны хуваарынга өскерилгелерни киирериниң дугайында

2008 чылдың декабрь 18 № 742 Кызыл хоорай

Федералдыг бюджеттен муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринге озал-ондактыг байдалдыг чурттталга фондузунга субсидиялар бээри-биле субъектилерниң бюджеттеринге 2007 чылда үндүрген субсидияларны шиңгээдип алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың октябрь 3-те «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга озал-ондактыг байдалдыг чурттталга фондузундан хамаатыларны өскээр көжүреринге болгаш хөй квартиралыг бажыңнарга капитал септелге чорударынга субсидияларны республика бюджединиң күсели-биле бээриниң болгаш хуваалдазын чорударының дугайында» доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:9-ку одуругнуң «капсептелге» деп графазында «5774,6» деп саннарны «7154,6» деп саннар-биле солуур; 9-ку одуругнуң «субсидиялар» деп графазында «3200» деп саннарны «1820» деп саннар-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

«Эртен уйгуңдан оттуп келгеш, ары шапкан чүве дег, хенертен туптура халыва. Дүне чүнү дүжээниңни, ам чүнү кылырыңны кезек бодангаш туруп кел» — деп, Аас даай бо-ла чагыыр чүве ийин.

Чечен-мерген, аас-сөстүг болгаш «Аас» деп шолага чединген, авамның төрели болур ол даайбиле хектиң үнүн дыңнап өскен, хээлиг ногаан Манчүрээмге, аалга, дыштанылгаларда хой-мал-даа кадарып чорааш, сиген кезип, чорук чорааш-даа чеже катап ужуражып, ооң солун чугааларын дыңнавадым дээр.

Чаның-биле эрте халып чыткан молдурганың мыйызындан авытпас болзуңза, кудруундан сегирип-даа алзыңза, ону доктаадып шыдавас сен. Кандыг-бир солун чугааны ол эгелээр дээн болза, ары шапкан чүве дег, серт-бурт эгелей-даа бербес, чугааның «мыйызындан» апкан соонда, салбайн баар кижиле болгай. Ол баштай олудун чазай маспактандыр олурупкаш, таакпызын кыпсып алгаш, кезек боданып олургулаар.

Кижи ийи кулак, ийи карак, чаңгыс аастыг кылдыр чаяаттынган. Ол чүл дээрге ийи кулак-биле ыяк дыңнааш, ийи карак-биле ылап көргеш, чаңгыс аас-биле чугаала дээни ол ыйнаан. Бир эвес кижи база ийи аастыг кылдыр чаяаттынган чүве болза, бурган өршээ, ийи аас чаржып кээр чүве болза, та чүү болур ыйнаан. Чайгыс аас безин чамдыкта кайы хире халалыг апаар ийик.

Ийе харын, кижи чажында чугааланып өөренирингe ийи-ле чыл херек, а аксын туттунуп өөренирингe бүдүн назын херек дижир чүве. Аасты сула салыптары, дагдан баткаш, хову черге келгеш, тынын сула салыпкан аът-биле дөмей ийин.

Аас даай анаа-ла хоозун сөстер база чулчуруп орбас, ийи караа-биле көрген, ийи кулаа-биле дыңнаан чүүлдерин солун, сагыш-сеткилге дээп турар кылдыр хөөрээр. Ол ам бистиң аравыста шагда-ла чок. Ынчалза-даа ооң солун чугаалары, сактыышкыннары менде сиңип калган, уттундурбаан. Ылаңгыя ооң контр Севээн дугайында солун чугаазын ам-даа тода сактып чоруур мен.

Севээн дээр кижи-биле Аас даай ол үеде Хакас чуртунче каш чыл улаштыр мал-маган сүрүп, Саян ажырып чораан улус чүведир. Хемчик ол чарыы, Чадаана ынчаар черден Көжээ баазазынга чедир мал сүрүп келген. Севээн-биле баштай кады мал сүрүп, Саян ашкаш, чоок таныжа берген. Ооң соонда дугуржуп алгаш, каш чыл улаштыр мал сүрген улус эвеспе. Чер-черинге хонуп-дүжүп, орукка ай хире чоруп келгеш, контр Севээнниң чугаазын мага хандыр катап-катап дыңнаан. Оозун сөөлүнде биске төөгүп чоруур кижи.

Севээнниң чогум долу адындаа адавас, анаа-ла «контр Севээн» деп каар. Алыс чуртун-даа чугаалаваан. Хемчик ол чарыындан дээр. Ол Кызыл хоорайга ажылдап турган кижи болган. «Контр» дээш шиитткен бир дарганың холунга ажылдап турган кижи чүве-дир. Ооң «салгыны»-биле база «контр» дирткеш, он чылга шиттирген.

Красноярскиден кезек политиктиг херектеннер-биле Севээн, эш-өөрүнден астыгып чыдып калгаш, улаштыр каш хонуп чорааш, Енисейже киир аккан бир-ле хем аксынга оларны дүжүрген дээр. Боо-чепсектиг кижилерге сүрдүрүп алгаш, трактор тергезинге олурупкаш, ол хемни өрү өскеп каан. Алдын казар, ол кайгамчык аар-берге ажылдыг домзак черинге, өлүм-чидим аразынга чаңгыс тыва болуп херээн эрттиргеш, Севээн базым санында тамыже кире бер чазып чорааш, тос чыл болгаш, төрээн Тывазынче ээп кээр аргалыг болган.

Севээнниң тынныг артканынга Абакандан тура кады чорааны база бежен сес чүүл-биле шиитгирген, орус сөөктүг Попов дээрзи улуг салдарлыг болган. Ол турза — узун, тутса — мөге, эртем-билиглиг кижи чүве-дир. Ол үеде Поповтуң чоок төрелдери Тываже көже берген турган. Ынчангаш ол Тывага каш-даа удаа чораан. Харын-даа чоорту ол Тываже көжерин бодап, Тыванын агаарбойдузун дыка мактаар турган.

Домзак черинге Попов Севээнни үргүлчү эдертип чораан, аңаа болчур. «Чаңгыс тыва кижи-дир, аңаа дегбеңер!» деп Севээнни өске херектеннер дорамчылаар бодай бээрге, үзе шаап каар турган. Севээн база шору орустаар, «алдан дөрттүң чириин дуглап» чораан эр чүве-дир.

Аас даайның «контр» Севээн дугайында кээргенчиг-даа, коргунчуг-даа, солун-даа чугааларынга үндезилээн бөлүк чечен чугаалардан чамдык эгелерни номчукчуга бараалгаттым.

КОНТР СЕВЭЭН

АЙДЫҢДА

Улуг хар чагган. Чеди кижини орук изээр кылдыр чыскаапкан. Арган-дорган, элбер-самдар херектеннерге орук изээри— аар берге ажылдарның бирээзи. Чурттаар барактардан алдын казар черге чедир херии-ле. Дискек караан ажып турар кылын хар-биле баштай чаңгыс кижи базыптар. Ол ырап бар чыдар. Чоорту буттарын арай деп-ле көдүрүп эгелээр. Үр болбааңда ол хар кырынче кээп ужар. Ооң изиг тыныжы бажының кырынга, кезек булут ышкаш, дескинип турар. Салгын чок агаар. Хаттыгда орук изеттинмес. Чаа-ла оңгарартыр базып каан изиңни хар хөөп кааптар.

Орук айтыкчызының соо-биле алды кижи четтиништир чыскаалыпкаш базыпкан. Чыткан кижиге чоокшулап кээрге, оозу дыш апкан болгаш улаштыр ыргак-дагыр оңгарларны арттырбышаан калгып чорупкан. Демгилери аңаа кезек дыш алгаш, улаштыр база-ла буттарын арай деп-ле көдүрүп, шимчеп чорупканнар. Үр дыштанып турар болза, бедик черде боо туткан, чылыг хой кежи тоннуг, кидиг идиктиг, ыңай-бээр кылаштаан хайгааракчы алгырып-ла үнер.

Чедер черинге четкеш, кезек дыш ап тургаш, дедир-ле элеңтендиң базыпканнар. Ис кырынче баспас. Албан ооң кыдыында чаа харже базар. Оон башка орук тапталбас. Таптаашкын адакталып орган. Дистинишкеш арай деп-ле калгып чораан кижилерниң бирээзи, тендирип чоруй, кээп ушкан. Чанында чорааннары ону чоорту көдүрүп алгаш, ийи талазындан четпишаан улаштыр шимчеп чорупканнар. Чаңгыс кижи чирлир болза, таптаашкын ол хүн доозулбайн баар. План күүсеттинмээни ол. Ынчан бүдүн бригада кежээки чем чок артып болур. А ол дээрге өлүм. Эът-кежи соглуп калган кижилерге чаңгыс омааш кадык дээрге — дириг артарынга идегел.

Орук изээшкини арай деп-ле доозулган. Ам ол орук-биле чадаг кижилер, шанактыг аттар, тракторлар чоруп болур. Демги кээп ужуп чораан кижизин сөөртү аарак, баракка чадаарда келгеннер. Севээнниң буттары билинмес чыгыы, чүнү базып чоруурун ол орта билбейн чораан.

Баракка ужа-тура калгып келгеш, хөй каът оруннарга шөйлү бергеннер. Кырында каътче кижилер арай деп-ле көдүрлүп үнген. Севээн орунга кээп ушкаш, характарын шийипкен. Ооң характарынга кадайы, чаптанчыг ийи кызы чуруттунуп келген. Характардан чаштар сыстып, чаакты чиңнеп бада берген. «Чүү дээш! Чүнүң ужун! Моон кижи дириг үнери берге херек-тир!» деп караанының чажын бүдүү чотпушаан боданып чыткан.

Кежээки чем болур каш-ла омааш ишти, амдан-чимден-даа чок кадыкты чип алгаш база-ла орунга чыдыпкан. Аштаары хевээр. Соок деп чүвезин! Караңгы дүжүп келгенде, кожазында орунга чыткан Попов ооң эштип алган чытканы самдар хөректээжин шеле тыртпаш, «Че, чоруулу!» деп сымыранган. Поповтуң хүндүс аңаа сымыранган чугаазын Севээн бодап чыткан болбайн аан. Ол коргуп, дадагалзап чытса-даа, ам канчаар, аяар ковайып келген. Поповтуң чугаазы аңаа хоойлу болур. Ооң-биле маргыжар болза, бодунга багай дээрзин Севээн эки билир.

Чиигээр дээн улус болуп, олар шимээн үндүрбейн, дашкаар үнүп келгеннер. Караңгы-даа болза Попов орукту баштап мурнап чорупкан. Севээн ооң соо-биле калгыпкан. Булуттар аразындан ай үнүп орган. Харны карарты аштап каан дөңгелчик черге келгеннер. «Ай чырык-тыр. Доңгайып алыылы» деп, Попов сымыранган. Даштар-биле базырыктыг черге келгеш, Попов олурупкан. «Сен база бээр олурувут» дээш, ол чанынче имнээн.

Ийи кижи даштарны аяар кыдыынче чайладып эгелээн. Мында аар даштар чок. Оозун бодааргa база-ла арган-дорган херектеннер даштарны базырып турган хевирлиг. «Ханы эвес болур ужурлуг» деп, Попов сымыранган. Шынап-ла, ханы эвес болган. Севээнниң холунга хенертен соок бут салаазы туттунган. Ол серт дээш, от чипкен чүве дег, холдарын дедир апкаш, «Өршээ бурган» деп сымыранган. «Мында!» деп Поповту имнээн. Оозу база-ла соок бут салаазын тудупкаш, холун дедир октапкан. Улаштыр даштарны чайладып эгелээн.

Бо домзак черинде бежен сес чүүл-биле шиитгирген политиктиг херектеннерден аңгыда, алдын тывыжынга ажылдаары-биле керээлиг хостуг ажылчыннар база турган. «Ууттунмас улуг харын улай чаггаш туруп берген. Өдек кыштаг, хонар-хонаш өлген малдың сеги долган» деп, Тываның бир улуг чогаалчызының шүлүглээни дег, соок дүжүп, хар-чамын төп туруп бээрге, домзактааннар кырлып эгелээр. Оларны мал-маган дег, актылааш, терге-шанакка сөөрткеш, ырадып турган. Ол хөөкүйлерни кайын таптыг хөөржүдүп турган деп. Кайы-бир ырак оңгарже төп-ле турар хевирлиг. Аш, соок, аар ажыл кижилерни кыра шаап турган.

Керээлиг кижилер база өлүп турган болбайн аан. Оларны мүнне, бо өлүг кижи дег, езу барымдаалап, даштар-биле базырып каар турган. Мөңге доң чер кайын кастынар ийик. «Семизин көрем моң. Херектеннер болза чүгле кеш биле сөөк-ле болгай. Өлген херектенниң чүзүн алыр, а мооң мүн-не чүүхөөзү арткан-дыр. Харалаан идии, хөректээжи, бөргүн кулугурлар хөмер мурнунда-ла уштуп аппарганы харааданчыг-дыр» деп, көжүп калган өлүг мөчүнүң кылын аргыглыг хөйлеңин арай деп-ле уштуп тура, Попов химиренген.

Кылын иштики хевинден бээр уштуп алгаш, мөчүнү дедир-ле даштар-биле базырып каапканнар. Аргыглыг кылын свитерни Попов Севээнче сунгаш: «Бистиң байдалывыста оон ческинген херээ чок, кедип кааптар сен» дээн. Севээн кезек дидинмейн тургаш, ап алгаш, хөректээжиниң иштинче чажыра суп алган.

«Бурган өршээ! Өлген кижи хевин уштуп кедип чораан эвес, мону кедеримге меңээ чылыг кайын болур. Кижи сагыжынга үш-үдүрүм чүве-ле кирер ыйнаан. Харын эртен хлебке орнаптар-дыр. Чаңгыс-даа хүн хырын тодуг чораай-ла. Дириг артар дээш кылган үүлгедиимни бургаң өршээзин» деп, Поповтуң соондан дедир чоруп ора, Севээн бодап чораан.

ХЛЕБ

Дөрт каът оруннардан чүс-чүс характар эртенги чемни четтикпейн манап, кирер эжикче көрүп чытканнар. Ийи хүн болгаш-ла балык хүнү болур. Бөгүн база балык хүнү. Кыры дурту четпес балыкты ортузундан одура кезип каан боор.

Ам кижи бүрүзүңүң бажында бодал – балыктың кудурук талазы таваржыры. Чүге дээрге кудурук талазының эъди хөй боор деп санаарлар. Хайлыг чүве балыкты чартыктай кезип турар кижилер ону деңнеп турбас. Ынчангаш баш талазының эъди хөй-даа боол боор. Ынчалза-даа кудурук талазы таваржырын кижи бүрүзү күзеп, иштинде чалбарып чыдар. Балыктың чартыын берген соонда, ону орнаар, солуур эрге бар эвес, ынчангаш көзер, төлге салган кижи дег, иштинде даап бодап чыдарлар.

Эжик-даа ажыттынган. Аарындан адаа херли берген, калбак хааржак туткан кижини хой кежи тоннуг хайгааракчы үдеп кирип келген. Чыткан кижилер шупту дирлип, ковайып олурупкан. Балыкты үлеп-ле эгелээн. Ону алган кижилерниң чамдыктарының характарында өөрүшкү, чамдыктарында муңгарал, караның чажы сыстып кээр кижилер база бар. Оларга өкпеленчиг балык чартыы таварышканы ол.

Балык чартыын алгаш, дораанна чий бербес. Эттиг черин дайнавас. Чигир сорганы ышкаш соруп, чылгап эгелээр. Кажан сөөгүнге чеде бергенде, ам сөөктерни аяар, далаш чокка дайнаар. Балыкты кежи-биле катай бээр. Оозу эки. Кеш база ашка баар дээрзин эки билирлер. Балык чартыындан чүү-даа артпаан. Ам үстүг холдарны чылгап эгелээр. Хирлиг холдар агаргыже чедир чылгаар.

Балык чартыы-биле беш чүс грамм хлеб кескиндизи бээр. Ол бүдүн хүннүң нормазы. Хүнде чаңгыс катап бээр хлеб кескиндизин дүштеки чемге, кежээки чемге кымдаа арттырбас. Оорладып азы хунаап аппаарындан коргарлар. Ону шыгжап алгаш манаары оон берге. Эртенги чемде шуптузун чиптер. Хырындан кым-даа оорлавас. Хлебти база дайнавас. Сорар. Кескинди хлебти сорупкан соонда, ооң тогланчызын чаңгыстап чыып чиир. Шай орнунга чүгле өң киирип каан сугну адак соонда ижип аар.

Бо удаада Севээнге балык кудуруу таварышкан. Ол иштинде өөрээн. Балыкка хөңнү чок чораан боду ам аңаа өөренип калган. Аштаар хырын кончуг. Ол балыкты соруп ора, характарга Тывазының хоюнуң чаглыг ээгилерин сактып, караан шийипкен чылгап орган. Шал-бул хырынны дүптеп алгаш, шаг чок «бичии чыдыпса» деп бодап оруңда: «Тургаш чыскаалыңар!» дээн медээ үнер. Эртенги чем соонда ажылче сүрери ол.

Даштыгаар үнгеш, беш-бештеп чыскаалыпкан. Апрельдиң бо малгаштыг, хөөлбектиг үезинде кымның будунуң адааңга хөөлбек таваржыры хамаанчок. Хөөлбектен чайлады базары болдунмас. Хөөлбек кырынга таварышкан кижиниң багай идииниң иштинче суг сыстып кирип, буттарны чиңней-ле бээр. Ийе харын, чамдык кижилерге ол хамаанчок, аарып-аржып, бичиидаа бол эмнелгеге чыдып, аар-берге ажылдан хосталып, дыш ап чыдары кымга-даа күзенчиг. Ынчалза-даа эмнелгеден ээп келбейн, аарыгның күштүүнден «алдыы оранче» кире бээр таварылга хөй дээрзи оларны дүвүретпес.

Бөгүн кайы ажылче октаптар ирги дээн бодал, база-ла төлге салган кижи дег, чыскаалыпкан кижилерни дүвүредип эгелээр. Эң аар ажылдар чер казып, сай-даш дажыыры болбайн аан. А күзенчиг ажылдарга ногаа ылгаары азы хлеб заводунга баары. Өскээр чугаалаарга, чиптер чүве-биле холбашкан ажыл. Кайы ажылга баары орук ара азы четкен черинге билдине бээр. Баш бурунгаар ону кым-даа билбес.

Чүс-чүстеп үзүп чорудуп эгелээн. Улус хөй болган тудум, кадыг ажылче аппаар дээрзин мында билирлер. Кезек хөй кижини чорудупкан соонда, чээрби кижини аңгы чыскаапкан. Оларның аразында Попов биле Севээн база бар. Орук ара бир-ле кижиниң «Хлебзавод!» деп сымыраныын Севээн дыңнап каан. Баш бурунгаар чүвени даап бодап каар кижилер база тургулаар. Шынап-ла, хлеб заводунуң чанынга келгеннер. Ам чүү дээр эвес деп кезек манап турда, бир кара халаттыг кижи келгеш: «Меңээ ийи шыырак кижи херек» дээш, улусту эргий көрүп тура, узун, шыырак кылдыр көзүлгени-ле ол боор, Поповче айыткаш: «Сен бирээзи» дээш, өске улусту эргий көрүп чорда: «Бо мээң эжим. Бирээзинге ап көрүңер» дээш, Севээнче Попов айыткан. Халаттыг кижи Севээнни шинчилей көргеш: «Ындыг-дыр. Мээң соомдан» дээш базыпкан. Демгилери оон чыда калбас дээш кызып базыпканнар.

Хлеб заводунуң иштинче кирип келгеннер. Хлебтиң кайгамчык чаагай чыды думчукка дегген. Севээн биле Попов кезек тура дүшкеш, характарын шийипкеш, думчук чарылгыже чаагай чытты тынып турганнар. Мастерниң кыйгызындан олар миннип келгеш, дүрген-не ооң соо-биле базыпканнар.

Улуу-даа аажок печкалар чанынга келгеннер. Печкаларны чоокта чаа септээн хевирлиг, оларның чанында довурак-доозун, тууйбу артынчылары ováаланы берген чыткан. Аңаа турган одакчыга: «Бо улусту чемгергеш, бо бокту үндүр дажыдар. Мен келгеш, хынаар мен» — дээш, халаттыг кижи стол кырынга бир бора хлеб, хөнек, хлебчаар салып кааш, үне берген.

Мастер үне бээрге, одакчы стол кырынче кезек көрүп тура: «Кончуг азаны көрем, ак хлевин харамнанган. Адыр, бичии манаңар» — дээш, үне халаан соонда чаа быжырган изиг, ак хлеб эккелгеш, стол кырынга салгаш: «Ол хлебти бээр сунувут. Мону кандыг хлевим дээрил» — дээш, бора хлебти ап алгаш, одаар суугуну ажыткаш, хып чыткан чалбырааш кырынче октапкан. «Ол канчаарың ол!. Бис ап аалы» — дээш, Попов тура халааш, изиг көсче холун сугар деп чорда, одакчы ону дедир тыртып эккелген. «Ажырбас. Чоруурунарда база бээр мен» — деп оожуктурган. Поповтуң караның чажы бүлдеңейни берген, сириңейнип турган. Севээн база боду-даа билбейн, тура халып келген болган.

Изиг ак хлебти Попов ийи чара тыртып чадап каан. Севээн база. Күш чок. Одакчы хлебти алгаш, чиигиге-биле ийи чара тырткаш, ийи кижиге үлеп берген. Севээн биле Попов хлевин чаггаш, амданныындан характарын шийипкен, чип орган. Езулуг чигирлиг кара шайны ижип алгаш, кезек даамчырап органнар. Ол үеде одакчы бок дажыыр хааржакты боду долдурупкан. Попов биле Севээн боктуг хааржакты ийи талазындан апкан. Хол сиирлери дораан-на шөйлүп үстүр дей берген. Тендирбишаан элээн каш баскаш, боктуг хааржаан черже оскуна чоруй, салып дүжүрүпкеннер. Көрүп турган одакчы олар ону шыдавас дээрзин билгеш, дедир бок чанынга салдыргаш, чартыын дедир төпкен. Ам-на калгып чорупканнар. Шак-ла ынчаар бокту бичиилеп дажып хүнзээннер. Ында боктуң чартыы хевээр арткан. Мастер каш-даа келген. Улустуң күш-шыдалының кошкаан ол билгеш, улуг-ла чемелевээн.

Дедир чоруур шак чоокшулап турда, одакчы демгилерин хлебби чемгергеш, ийи чаа ак хлебти эккелгеш, ийи чара тутсуп бергеш: «Үүрмектээш, кармактарыңарже дыгып алыңар. Оон башка хавырып аппаар» дээн. Хөөкүйлерде чүү хөй кармак бар боор. Чүвүр иштинден эгелээш, бар-ла турган ойбак-дыдыктарынче дыгып алганнар. Эртирилге черинге, чаяан бооп, оларны үжевээн. Баракка келгеш, кожаларынга бичиилеп үлеп бергеннер. Кайгамчык чаа быжырган ак хлебти, чүвүр иштинден ужулганы-даа хамаанчокка, адыш ишти-даа болза,амданнанып сорганнар.

Ол дүне Севээнниң дүжүнге чаагай чыттыг ак хлеб кирген.

Алдын-оол МОНГУШ,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Редакцияның почтазындан

СУУРУВУСТА ОЛАР ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Бистиң Чаа-Хөл кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Владимир Идамчапович Шойзат көдээ ажыл-агый адырынга ажылдааш, 40 чыл болуп турар. Ол Чаа-Хөл кожуунуң «Найырал» совхозунуң Шаңчы салбырынга дыка үр үениң иштинде зоотехниктеп ажылдаан.

Ол эки ажылы дээш Россияның болгаш Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый яамаларының хүндүлел бижиктерибиле чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Өг-бүле туткаш, 30 чыл боол турар. 3 уругларын, 4 өскүс чуржааттарын бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип каан. Ооң өөнүң ишти Мария Тюлюшовна уруглар садында повар боол ажылдап чоруур. Олар хуу ажыл-агыйлыг: инек, хаван, дагаа, өшкү, хойну азырап турарлар. Оон аңгыда тараа, картошка болгаш ногаа шөлдеринден чылдың-на дүжүттү ажаап ап турар. Бо өг-бүле Чаа-Хөл суурда үнген-кирген чонунга хүндүткелдиг, үлегерлиг.

Зоя МААДЫ.

Чоокта чаа Тывада ат-сураа алгаан, хоочун шүүгү даргазы чораан Д.О.Оюн-Бартанның холундан ооң бодунуң бижээни «Тес-Хем — чоргааралым, хүндүткелим, хандыкшылым» деп номун белек кылдыр алдым.

Номда кирген чүүлдерни, фактбарымдааларны кады ажылдап чораан эш-өөрлериниң сактыышкыннары-биле бижип тургусканы онзагай утка-шынарлыг. Ынчангаш номчуттунгур болгаш солун. 1978 чылдан эгелеп ожуктуң үш дажы дег эжишкилер: Долгар Ондаровна Оюн-Бартан, Кумаяк Чичинович Оюн, Чечек Даржааевна, Иргит Успуңович Успуң, Валентина Самдановна, Виктор Сааяевич Дандарлар он беш чылдың нүүрүнде кожа чурттап-ажылдап чорааныыс-биле хостуг үе-шагывысты чаңгыс черге чыглып алгаш агаарлап,аргарыг кирип каттап, тооруктап, арыг суглуг хемнеринге эштип-чунуп,эмтаң болур аржаан, хөлдеринге эткеживисти дадыктырып эдержип келдивис.

Тыва шүүгүнүң төөгүзүнде алдын үжүктер-биле киир бижиттинген, кезээде чон аразынга чоруур, каткы-хөг, оюн-баштак үзүлбес, кайгамчык салым-чаяанныг кижиниң дугайында эш-өөрлери бирден бирээ чокка бижип турар.

Ол бодунуң кол ажылындан аңгыда кожуунда эрге-хоойлу айтырыгларын пропагандалаар, өөредир талазы-биле улуг ажылды чорудуп турган.Улус төлээлериниң, эш хуу судтарының,аныяк юристер университедин башкарып келген. Долгар Ондаровна аныяктар кижизидилгезинче кончуг улуг кичээнгейни салып чораан кижи. Школаларга эрге-хоойлу талазы-биле лекция, беседаларны номчуп, ужуражылгаларны кылып турган. Эргехоойлу билиглерин пропагандалаар талазы-биле кожууннуң эң тергиин дээн лектору чорду. Ол ажылы дээш РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң баштаар черииниң хүндүлел бижии-биле, партия райкомунуң дипломнары, өртектиг белектер-биле доктаамал шаңнадып турган.

Бо ажылдарындан аңгыда район совединиң депутады, райком кежигүнү, районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы деп хөйниити ажылдарын күүседип келген. Коммунист кижи болгаш, партияның даалгаларындан кажан-даа ойталавайн, харын-даа ак сеткилдии-биле күүседип чораан. Ооң

ДИЛЭЭН УДУРТУЛГА БОЛДУРГАШ...

ажылдап келген практиказындан алгаш көөрге, арат төлээлеринче кожууннуң совхозтарының директорларын, чамдык албан организация черлериниң удуртукчуларын киириштирип турган. Оларны судьяның саналдааны-биле партия райкомунуң бюрозунга көргеш, чөпшээрелди берип, бадылап турган. Ол бир талазында, судьяның суурларже үнүп, судтар кылырынга дыка таарымчалыг байдалды тургузуп турган. Ийи талазында, совхозтарның директорларынга, удуртукчуларга эрге-хоойлу, корум-чурум, кем-херекке хамаарышкан судтарга олуржуп чоруп тураргa, оларга ажыктыг турганы чугаажок.

Кандыг-даа деңнелге ажылдап чорааш, Долгар Ондаровна кожууннуң, хоорайның, суурнуң хөйниити амыдыралындан чыдып калбайн чораан. Мээң аалым ишти Валентина Самдановна-биле кады бот-тывынгыр уран үүлдүң идепкейлиг киржикчилери, республиканың уран үүл көрүлдезинге доктаамал киржип келген. Хомуска кайгамчык чараш аялгаларны ойнап турганнар. Ырлаза, ырлаар, танцылаза, танцылаар, езулуг артистер-ле дизимзе, хөөредиг чок.

Спортка база кады эдержип алгаш чоруптар улус. Кыжын хаак маргылдаазынга район иштинге бирги, ийиги черни ап, республика маргылдаазынга шаңналдыг черлерден дүшпейн чораан улус. Адачурттуң Улуг дайынының Тиилелге хүнүнде чаңчыл болган Берт-Даг — Самагалдай аразынга 18 километрге чадаг чарыш маргылдаазын эрттирип турган. Ындыг узун хемчээлдиг чадаг чарыш маргылдаазынга бежен хар үези херээжен кижилерден часкаан киришкеш, аныяк уруглар шыдашпайн турда, ол финишке кээп турган. Самагалдайның хамык чонун кайгаткан кижи болгай.

Адак соонда ыыттавайн турар бир чажыдын ажыдып көрейн. Ынчан Совет Эвилелиниң Афганистанче шургуп кирген үези,дайын соксавайн үргүлчүлеп туруп берген. Совет шериглер чидириглерге таваржып, өлүрткен солдаттарның мөчүлери чер-чуртунга кээп туруп берген үе-ле болгай. Ынчан совет шериглерге дузалажыр дээн бодал ийи эжишкилерниң бажынга та канчап төрүттүнүп келген чүве, бир хүн иелээ дугурушкаш, өг-бүлезиниң эр ээлеринден, ажы-төлүнден чажырып, Афганистанда совет шериглерге дузалажыры-биле эки тураачы бистерни чорудуп көрүңер деп билдириишкин бижээш, почта харжааннче супканнар. Элээн үе эрткенде, билдириишкинниң харыызы «моорлап» келген. Ында мынчаар бижээн: «Дузааргак чоруунар, патриотчу сагыш-сеткилиңер, интернационалчы мөзү-шынарыңар дээш четтиргенивисти илереттивис» дээн. Удаткан чок чагааның соо-биле кожуунга бир тыва дарга келгеш, оларны партия райкомунга чалап келдиргеш: «Эрес-дидим чоруунарны илередип,амы-тыныңар харамнанмайн дайынче чоруурун күзээн баштайгы тыва ие херээжен кижилер болганыңар дээш нам, чазаавыстың мурнундан изиг байырны чедирип келдим» — дээш, эки кадыкшылды, аас-кежикти күзээн болду. Ооң соонда ол дарга Афганистанда дайын удавас төнер, олче хамааты кижилерни киирбейн турар болгаш тускай белеткелди эрткен шериглерни чорудуп турарын чугаалап берген.

Амыдырал бодунуң агымы-биле уламчылап, чурттуң иштинге экидаа, багай-даа үүлдер болуп турар апарган. Ол үеде бир айыыл-халап Чернобыль хоорайга атомнуг электри станциязының чазылганы болур. Төп солун, сеткүүлдерге чернобыльчыларга дуза көргүзерин дилээн дыңнадыглар көстүп келген. Эжишкилер ону номчааш база девидеп үнгеннер. Ам канчаар, Афганистан күш четтирбээн чүве болганда, оода ССРЭ иштинде черже чоруптар дээш база-ла билдириишкин бижээш чорудупканнар.

Ол чагаа адрезинде айыттынганы езугаар озал-ондакты чайладыр талазы-биле күрүне комиссиязының даргазынга чеде берген. Чагааның харыызында: «Сагыш човаашкыныңар дээш четтирдивис. Бо хүнде чугула херек турган тускай эртемниг, тускай белеткелди эрткен кижилер четчи берген. Улуубиле четтирдивис» дээн болган. Ам билдинип турары-биле алырга, хамык ужур четчи бергенинде эвес, хөй ажы-төлдүг, назы-харыбаза шору апарган ие херээжен кижилер радиацияның багай салдарынга алыспазын дээн хевирлиг турган боор.

Шынап-ла, кыптыгып чоруур энергиялыг, кылбас-тутпас чүвези чок Долгар Ондаровнаның чамдык эш-өөрлери-биле «үүлгедип» чораан солун «чажыттары» ооң намдарынга артар ужурлуг. Төрел чонунга, төрээн Тывазынга төлептиг исти арттырган иени кым мактавас, кым чоргаарланмас боор.

Виктор ДАНДАР.

Каа-Хем суур.

ИЗИГ БУС ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң Ак-Довурак хоорайның чунар-бажыңы хоорай-биле чажыт чыгыы, ам 40 ажыг харлыг деп, кады чунуп турган өөрлерим чугаалажып олурдулар.

Партия үезинде туттунуп ажыглалга кирген. Ол үе хөлүн эрттир арага-дарыже сундулуг эвес, ажыл чок кижи безин ховар үе-ле болгай. Культурлуг, шыдаар шаа-биле изиг буска кирип чунуп алгаш, сандайга дыштанып оргаш, баняның буфединден улуг-ла дизе, 2 кружка пиво садып ижип алгаш, таваар чаныптар. Кижи бүрүзү эртен ажылдаарын бодаар, эзириир дээш эвес, изиг бус соонда суксаанын чандырып алыр турган. Ам чурумувус баксырааны-биле даштыгаа безин пиво ижери хоруглуг кылып алган кончуувусту көрем дижип олурдувус. Ынчан күш-ажыл чонга кончуг эки кижизидилгени берип чораан. Ажылын, эш-өөрүн хүндүлеп билир болгаш, ажы-төлү, амыдырал-чурттал газы дээш бердингени ол хире турганы-ла болгай. Бо үе база чалгаарап чоруур кижи чок кылдыр улусту ажыл-биле хандырыптар болза, кижи бүрүзүнүң угаан-медерелинде, азыракчы, чемгерикчи ажыл-биле арын-нүүрү кончуг болбайн канчаар.

Чунар-бажыңга хөй ашактар кады чунуп тура, чүнү чугаалашпас дээр, дыка-ла солун болгулаар. Бир чаа-ла 30 хар чедип чоруур семис-шыырак оолдуң чугаазын хөлчок сонуургадым.

Ол 2 оолдуг, эртенниң-не туруп келгеш, сула шимчээшкиннер соонда, бичии оглун 20 катап, улуг оглун 10 катап мойнунга олурткаш көдүрер, олары ачазының мойнунга олурар дээш дыка эрте турар, уруглар садындан озалдаар хамаанчок, ачазының бодун тургузар. Көдүрер «шойлары» ол — бирээзи 16 кг, 3 харлыг, ийигизи 24 кг, 5 харлыг. Бажыңы ажылдаар черин, уруглар сады-биле кады санаарга, 500 метр бар. Ол аразынга бичиизин кужактааш, улуун чедипкеш, 15 минута халыыр. Бичиизинден спортка ынак чораан болгаш, күш-культура башкылап чоруур. Ынчангаш даг иргек дег көстүр, бистиң аравыста оон улуг кижи чок болду. Чунар-бажыңның эр улус талазын харыылап турар ажылчыны ам 71 харлыг Анчымаа Долгеровна Хертек бистиң чугаавыска катчып келди.

—Чүгле чуртталга-коммунал ажыл-агыйында 36 чыл болуп турмен, химчисткага 30, чунар-бажыңда 5 чыл ажылдап турарым бо. Ниити ажылдап келген стажым 50 ушчок ашкан. Ажылчын намдарым саанчыдан эгелээш, бо чунар-бажыңга төнери ол ыйнаан—дидир.

Удур-ла шаланың суун кургадыр үүлгүп, чонга буянын чедирип чоруур кырган-аввыс артында маадыр ие, хөй уйнуктарның кырган-авазы Анчымаа Делгеровнаның арыг-силиг, хирлиг чүве көрүп шыдавас бүдүжү узун назынының херечизи болбайн канчаар. Күш-ажылдың хоочуну, маадыр ие угбавыс — бистиң хоорайывыстың футбол спортунуң тергиидекчилери республикада ады алгаан Шаңгыр суурунуң чурттакчызы, суурнуң тургузукчуларының бирээзи, футболистерниң кырган-авазы болгаш хүндүлүг кат-иези. Ынчангаш кадыы эки, күш-ажылга ынак, могап-шылаарын билбес.

Күзелимге чедир чунуп дооскаш, узун кудумчуда дыштанып олурзун дээш салып каан сандайга сериттенип олургаш, ааандагы кафе-бар ажыттына ергенин көрүп кагдым. Биеэги ышкаш чүве чок, санныг чунар-бажыңга херек чүүлдер болгаш соктар, газтыг суглар, изиг сүттүг шай бар болганы сагыжымга четти. Аякта шайым аартап оргаш, чунар-бажың эргелекчизи Александра Даржааевна-биле чугаалажы бердим.

— Чунар-бажыңның ажылдаар хүннери неделяның пятница, суббота, улуг-хүн.Бо хүннерде кандыг-даа уткалыг байырлал турар болза, биске ажыл хүнү, чүге дээрге чонувус дыштаныр хүннеринде изиг буска кирип, мага хандыр чунуп алзын дээш ынчаар кылган. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының директору Р.Д.Шагаалаңның чунар-бажыңга сонуургалы эки, улуг үрелиишкин болурга-ла, дораан хемчээн ап, кылдырып турар. Үзүктел чок ажылдаар 3 хүннеривисте ортумаа-биле 400 хире кижи чунуп келир. Бир айда 1200 чурттакчыларны хүлээп ап турар бис. Чунар-бажыңывыстың байдалы багай эвес болган боор, кожуундан, суурлардан машина-балгаттыг улус өг-бүлези-биле чунуп келирлер-дир.

Кышкы үеде хоорай чурттакчыларының саны кызырлы бээр чүве, каът бажыңнарның изиг суг-биле хандырылгазы экижий бээр, ванна, душтуң ажыын көрүп эгелээрлер. Ынчалза-даа назы-харыбаза элээн улгады берген улус «изиг бус» дээр чаңын салбастар. Колдуунда грипп нептереп турар болгаш, сооктуң градузу улгады берген үелерде, изиг буска кирерге, чөдүл-каккылдаа чаштай бээр, ынчангаш чон көвүдей бергилээр чүве. Чунар-бажыңывыс моон-даа эки болзун дээш планнап турар чүүлдеривис бар. Бисти ам КХН «Коммунальщик» харыылаар апарган, директорувус Лариса Хертековна Бегзи-биле эргиде ванна, душ турган өрээливисти кургаг бустуг, душтуг, ванналыг кылдыр эде кылдырарын сүмелешкен бис. Ол ам 2009 чылдың бирги чартыында болу бээр боор. Эр чонувустуң дилээ көрүнчүктүг, чүлүттүнер өрээлди тургузар сорулгалыг бис. Ажылчыннар-биле байдалывыс багай. Аныяк уруглар болза деп бодаарывыскадаа, ызыртынмастар-тыр, улуг-ла дизе, 1-2 ай болур, оон кааптарлар. Кижи бодаарга, бо ажылда кадыкка хоралыг чүве чок, харын арыгсилиг, сергек апаар. Мен 15 чыл үзүк чок ажылдап келдим, 2004 чылдан эгелеп Бөвей Чашпааевнаның соонда, эргелекчи болу берген дээрден башка, бүгү-ле ажыл-агыймда өскерилге чок. Неделявыстың баштайгы 3 хонуу санитарлыг хүнге көрдүнген, ынчан бүгү өрээлдеривисти химиктиг бүдүмелдер-биле аштап-чуп, немелде септелге ажылдарындан бээр кылыр бис. Касса өрээлинде чунар-бажыңга хереглеттине бээр бараанар, изиг-соок суксун аймаан сада бээривиске, чон таарзынып, деткиир боор чүве-дир, харын-даа «чаңгыс стол, 4 сандайдан салган болзуңарза» дээрлер-дир – деп ажыл-ижин тайылбырлай-дыр.

Улуг-бичии чурттакчыларывыстың арыг-силиг, боттарын чараш кылдыр алдынып чоруурунга, изиг бустуг чунар-бажыңывыстың ажылчыннары болдунар-ла дузаны көргүзүп ажылдап турар. Оларның аразында одакчы Авренков Ооржак база улуг үлүг-хуузун киирип чоруур. Изиг бус дээш оларга четтирдивис.

Анатолий МОНГУШ.

Ак-Довурак хоорай.

Удуртукчу болгаш хоойлу

КОЖУУН ТАҢМАЗЫНДА ЭЗИР...

Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң суду кожуун чагыргазының даргазын РФ-тиң Административтиг хоойлу-дүрүм үрэнииниң дугайында кодекизиниң 17.10 чүүлүнде көргени-биле (Россия Федерациязының күрүне символдарынга хамаарыштыр хоойлуга удур чорук) административтиг хоойлу-дүрүм үрэнинге буруулуг деп санааш, торгаан.

Тожу кожууннуң прокуратура ажылдакчылары тус черниң бот-башкарылга органнары «Россия Федерациязының Күрүне сүлдезиниң дугайында» Федералдыг конституция хоойлузун сагып турарын хынаан.

Хыналда «Тыва Республиканың Тожу кожууну» муниципалдыг район чагыргазының сүлделиг таңмазының ортузунда дүрүмнү хажыдып, ийи баштыг эзир – Россия Федерациязының Күрүне сүлдезин чуруп көргүскенин илереткен. 2000 чылдың декабрь 25-те хүлээп алган «Россия Федерациязының Күрүне сүлдезиниң дугайында» №2 ФКЗ Федералдыг конституция хоойлузунуң 8 чүүлүнде мынчаар айтып турар: «Россия Федерациязының субъектилериниң, муниципалдыг тургузугларының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының сүлделери өнчүнүң кандыг-даа хевиринден хамаарылга чокка Россия Федерациязының Күрүне сүлдезинге дөмейлешкек болбас ужурлуг.

Россия Федерациязының Күрүне сүлдези Россия Федерациязының субъектилериниң, муниципалдыг тургузугларының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның сүлделериниң (геральдиктиг демдектериниң) геральдиктиг үндезини кылдыр ажыглап болбас ужурлуг».

Тожу кожууннуң прокуратуразы Тожу кожууннуң чагыргазының даргазынга хамаарыштыр РФ-тиң административтиг хоойлу-дүрүм үрэнииниң дугайында кодекизиниң 17.10 чүүлүнде көргени-биле административтиг хоойлу-дүрүм үрэнииниң дугайында херекти оттурган. Тожу кожууннуң суду прокурор хыналдазының материалдарын сайгарып көргеш, Россия Федерациязының күрүне символдарынга хамаарыштыр чагырга даргазының хоойлуга удур чоруун буруулуг деп санааш, ону торгаан.

Антон БАҒАНОВ,
Тожу кожууннуң прокурорунуң оралакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНУНУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРЛЕРИ

Чаа-Хөл кожууннуң коммунал комплекизиниң организацияларының бараанарынга болгаш ачы-дузаларынга тарифтерни бадылаарының дугайында

2008 чылдың декабрь 24 №68 Кызыл хоорай

2004 чылдың декабрь 30-де «Коммунал комплекизиниң организацияларының тарифтерин чурумчудар үндезиннериниң дугайында» №210-ФЗ Федералдыг Хоойлунуң 5 чүүлүнге, Чаа-Хөл кожууннуң Уставының 10 чүүлүнге дүүштүр, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Чаа-Хөл кожууннуң «Водоканал» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң суг хандырылга болгаш суг дамчыдар талазы-биле чедирип турар ачы-дузаларынга 1 куб. метрде тарифтерни бадылаар:

- чурттакчы чондан аңгыда, бүгү хереглекчилерге – 6 рубль 56 көп. (немээн өртээнге үндүрүг чокка);

- чурттакчы чонга – 6 рубль 56 көп (немээн өртээнге үндүрүг-биле).

2. «Водоканал» МКБ-ниң тускай автомобильдеринге сугну дажыырынга тарифтерни 1 т/км-де 35 рубль.

3. Бо шиитпир-биле доктааткан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

4. Бо шиитпирниң күүселдези дээш контрольду Чаа-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының бюджет, экономика, саң-хөөүндүрүг контролюнуң талазы-биле комиссияга дагзыр (К.Х.Санаа).

5. Бо шиитпирни массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

6. Шиитпир ону парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыңы А.ТЮЛЮШ.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң медээзиниң дугайында

2008 чылдың декабрь 24 №69 Чаа-Хөл суур

Чаа-Хөл кожууннуң баштыңының оралакчызы Э.М.Дыртыктың Чаа-Хөл кожууннуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң медээзиниң дугайында илеткелин дыңнап база сайгарып көргеш, «Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районнуң Уставының 21 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Чаа-Хөл кожууннуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң медээзин бадылаар (1 капсырылга).

2. Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң медээзин массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

3. Бо шиитпир ону парлаан (чонга чарлаан) соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыңы А.ТЮЛЮШ.

«Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районнуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде бюджединиң дугайында

2008 чылдың декабрь 24 №70 Чаа-Хөл суур

Россия Федерациязының Бюджет кодекизин, кожууннуң Уставының 21 чүүлүн, «Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунда бюджет чорудулгазының дугайында» Дүрүмнүң 7 чүүлүн удуртулга болдургаш, Чаа-Хөл кожууннуң кожуун бюджединиң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде материалдарын көргеш, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1 чүүл.

1. «ТР-ниң Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районнуң бюджединиң (моон ыңай – кожуун бюджеди дээн) 2009 чылда кол-кол тайылбырларын бадылаар:

1) кожуун бюджединиң орулгаларының 162214,0 муң рубль түңнүг ниити хемчээлин;

2) кожуун бюджединиң чарыгдалдарының 162553,2 муң рубль түңнүг ниити хемчээлин;

3) кожуун бюджединиң 339,2 муң рубль түңнүг карылгазын бадылаар.

2. Кожуун бюджединиң 2010-2011 чылдарда планнаттынган үеде кол-кол тайылбырларын бадылаар:

1) кожуун бюджединиң орулгаларының 2010 чылда - 167174,0 муң рубль түңнүг, 2011 чылда - 183490,0 муң рубль түңнүг медеглээн ниити хемчээлин;

2) кожуун бюджединиң чарыгдалдарының 2010 чылда – 167560,5 муң рубль түңнүг, 2011 чылда – 183926,6 муң рубль түңнүг медеглээн ниити хемчээлин;

3) кожуун бюджединиң 2010 чылда – 386,5 муң рубль түңнүг, 2011 чылда – 436,6 муң рубль түңнүг медеглээн карылгазын бадылаар.

3. Кожуун бюджединиң 2009 чылда карылгазын акшаландырар үндезиннерин бо шиитпирге 1 капсырылга езугаар бадылаар.

4. Кожуун бюджединиң 2010 болгаш 2011 чылдарда планнаттынган үеде карылгазын акшаландырар үндезиннерин бо шиитпирге 2 капсырылга езугаар бадылаар.

2 чүүл.

1. 2009 чылда база 2010 болгаш 2011 чылдарның планнаттынган үеде үндүрүгден эвес орулгалар тыртарының нормативтерин бо шиитпирге 3 капсырылга езугаар бадылаар.

2. Кожуун бюджединиң составында республика бюджединден ап турар, ооң иштинде халас киирилделер, орулгаларның кирип турарын барымдаалаарын доктаадыр:

1) 2009 чылда бо шиитпирге 4 капсырылга езугаар;

2) 2010 болгаш 2011 чылдарның планнаттынган үеде бо шиитпирге 5 капсырылга езугаар.

3 чүүл.

1. «Чаа-Хөл кожуун» муниципалдыг районнуң кожуун бюджединиң орулгаларының администраторларының – Чаа-Хөл кожууннуң күрүне эрге-чагырга органнарының даңзызын бо шиитпирге 6 капсырылга езугаар бадылаар.

2. 2009 чылда «Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районнуң кожуун бюджединиң чарыгдалдарының кол администраторларының азы кожуун бюджединиң карылгазының акшаландырыышкынының үндезиннериниң кол администраторларының составы болгаш (азы) хүлээлгелери өскерилген таварылгада, Чаа-Хөл кожууннуң чагыргазының саң-хөө эргелели оларда быжыглаан бюджеттер орулгаларының классификация кодтарының азы кожуун бюджединиң карылгазын акшаландырар үндезиннер классификациязының кодтарының составынга, соонда бо шиитпирге өскерилгелерни киирбишаан, чогуур өскерилгелерни киирер эргелиг.

4 чүүл.

1. Кожууннуң бюджет албан черлериниң орулга киирип турар ажыл-чорудулгадан алган Россия Федерациязының валютазынга акша-хөреңгилерни, Федералдыг казначействолуң органнарында оларга ажыткан агар саннарга барымдаалаар база оларны кожууннуң бюджет албан черлери Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының доктааткан чуруму кожуун бюджединиң акша-хөреңгилериниң кол башкарыкчыларының долдурган чөпшээрелдеринге база бо шиитпир-биле бадылаттынган акша-хөреңгилерниң кызыгаарында бюджет албан черлериниң башкарылгазында турар кожуун бюджединиң акша-хөреңгилериниң кол башкарыкчызының тодарадыры чурум-биле бадылаан орулга киирип турар ажыл-чорудулга талазы-биле орулгаларның болгаш чарыгдалдарның сметазынга дүүштүр чарыгдаар.

5 чүүл.

1. Бо шиитпирниң 1 чүүлүнде доктааткан кожуун бюджединиң чарыгдалдарының ниити хемчээлиниң кызыгаарында бюджет ассигнованияларын кезектер болгаш иштики кезектер, кожуун бюджединиң чарыгдалдар классификациязының тускай сорулгалыг чүүлдериниң болгаш хевирлериниң аайы-биле хуваалдазын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шиитпирге 7 капсырылга езугаар;

2) 2010-2011 чылдарда бо шиитпирге 8 капсырылга езугаар бадылаар.

2. Кожууннуң инвестиция программаларын боттандырарынга бюджет ассигнованияларының хуваалдазын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шиитпирге 9 капсырылга езугаар;

2) 2010 – 2011 чылдарда бо шиитпирге 10 капсырылга езугаар бадылаар.

3. Кожууннуң тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга бюджет ассигнованияларының хуваалдазын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шиитпирге 11 капсырылга езугаар;

2) 2010 – 2011 чылдарда бо шиитпирге 12 капсырылга езугаар бадылаар.

4. Кожуун бюджединиң чарыгдалдарының ведомство структуразын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шиитпирге 13 капсырылга езугаар;

2) 2010 – 2011 чылдарда бо шиитпирге 14 капсырылга езугаар бадылаар.

6 чүүл.

1. Чаа-Хөл кожууннуң чагыргазы муниципалдыг албан-хаакчыттарының болгаш бюджет адырының албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының саны көвүдээринге келир шиитпирлер хүлээр эргези чок.

2. Көдээ суурларга муниципалдыг албан-хаакчыттарының болгаш бюджет адырының албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының саны көвүдээринге келир шиитпирлер хүлээвезин сүмелээр.

7 чүүл.

1. 2009 чылда кожуун бюджединиң чарыгдалдарының составында кожууннуң көдээ суурларының (моон ыңай – көдээ суурларның дээн) бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттериниң хемчээлин 7512,2 муң рубль түңге бадылаар, ооң иштинде:

1) муниципалдыг районнарның саң-хөө деткимчезинден 7240,2 муң рубль түңнүг дотацияларны;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырарынга 272,0 муң рубль түңнүг субвенцияларны бадылаар.

2. 2010 чылда кожуун бюджединиң чарыгдалдарының составында кожууннуң көдээ суурларының бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттериниң хемчээлин 7649,7 муң рубль түңге, 2011 чылда – 8388,0 муң рубль түңге бадылаар, ооң иштинде:

1) муниципалдыг районнарның саң-хөө деткимче фондузундан 2010 чылда – 7353,7 муң рубль түңнүг, 2011 чылда – 8074 муң рубль түңге дотацияларны;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырарынга 2010 чылда - 296 муң рубль түңнүг, 2011 чылда – 314 муң рубль түңнүг субвенцияларны бадылаар.

3. Көдээ суурлар бюджеттеринге:

1) муниципалдыг районнарның саң-хөө деткимче фондузундан:

а) 2009 чылда бо шиитпирге 15 капсырылга езугаар;

б) 2010-2011 чылдарда бо шиитпирге 16 капсырылга езугаар;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырарынга субвенциялардан:

а) 2009 чылда бо шиитпирге 17 капсырылга езугаар;

б) 2010-2011 чылдарда бо шиитпирге 18 капсырылга езугаар бюджеттер аразының трансферттериниң хуваалдазын бадылаар.

8 чүүл.

1. Бо шиитпирниң күүселдезиниң контролюн Чаа-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының бюджет, экономика, саң-хөөүндүрүг контролюнуң болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитединге дагзыр (К.Х.Санаа).

2. Бо шиитпирни массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

3. Бо шиитпир ону парлаан (чонга чарлаан) хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыңы А.ТЮЛЮШ.

Кем-херек болгаш яла

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТУРУП КӨРБЭЭН 30 АЖЫГ МИЛЛИОН АКШАНЫ ООРЛААШ...

Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының саналга-касса төвүнден (СКТ) 30 ажыг миллион рубльди оорлаанының дугайында кеземче херээнге хамаарыштыр шииткелди Тывага үндүрген.

Тыва Республиканың национал банкызының Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык суурда саналга-касса төвүнден 30 ажыг миллион рубльди оорлаан ооң эргелекчизи Зоя Ооржакка база харыысалга чок чоруу-биле банкыга кончуг улуг когаралды чедирген, ол саналга-касса төвүнүң начальниги Аяна Ооржакка хамаарыштыр Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунуң суду шииткелди үндүрген.

2008 чылдың март 13-те Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының эмиссия-касса операцияларының килдизиниң ажылдакчылары Кызыл-Мажалык суурда СКТ-ниң шыгжамырында чыдар банкноттарның курлавыр фондузунга ревизияны чорутканнар. Ревизорлар хаптап, шарып кааны үрелчек хөй-хөй пачка банкноттарны илереткеннер. Оларны катап санаанының соонда кончуг хөй акша четпес болган.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Истелге эргелели Россия Федерациязының Кеземче кодекизиниң 160 чүүлүнүң 4 кезээнде көрдүнгени-биле (буруудаттырган кижиге бүзүрээн өнчү-хөреңгини онза улуг хемчээлге оорлааны, бодунга шиңгээдип алганы азы самчыгдааны) СКТ-ниң касса эргелекчизи Зоя Ооржакка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган болгаш ол республика прокурорунуң контролюнга турган. СКТ-ниң начальниги Аяна Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекизиниң 293 чүүлүнүң 1 кезээнде көрдүнгени-биле – албан-дужаалдыг кижиниң бодунуң хүлээлгелерин чогуур деңнелге күүсетпейн, харыысалга чок, ажыл-албаңынга ак сеткилдиг эвес болганындан улуг когаралга чедиргени дээш буруудаткан.

Бир-ле дугаарында Зоя Ооржак СКТ-ниң начальнигиниң чок турганын ажыглап, ооң столундан кладовка секцияларының дүлгүүрүн ап алгаш, шыгжамырже киргеш, пачка банкноттарның полиэтилен-биле хаптаан шарыышкынын чара кескеш, 350 муң рубльди оорлаан. Билдирбейн эрте берген. Дараазында ол СКТ-ниң кладовказының оран-савазынче чаңгыс эвес удаа кирген.

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунуң суду Зоя Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекизиниң 160 чүүлүнүң 4 кезээ-биле көрдүнгенин езугаар кем-херек үүлгеткенинге буруулуг деп санааш, чеди чылга хосталгазын казып, 300 муң рубль торгаалга шииткен. Кеземчени ол ниити чурумнуг колонияга эрттирер. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының база Барыын-Хемчик кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезиниң күүседикчизиниң Зоя Ооржактан 30 миллион 67 муң рубль материалдыг когаралды Россия Федерациязының Төп банкызынче тыртарының дугайында негелдезиниң чамдыызын хандырган. Суд шииттирип турар кижиден Россия Федерациязының Төп банкызынче 29 миллион 807 муң рубльди тыртарын доктааткан. Суд СКТ-ниң удуртукчузу Аяна Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекизиниң 293 чүүлүнүң 1 кезээниң көргени-биле кем-херек үүлгеткенинге буруулуг деп санааш, 80 муң рубльге торгаан болгаш ийи чыл иштинде банк системазында болгаш күрүне ажыл-албанында организас-шиитпирлекчи, административтиг ажыл-агыйжы албан-хүлээлгелерни күүседирибиле холбашкан албан-дужаалдарны эзлээр эргезин хораан.

Шииткелди чарлаанындан бээр он хонук иштинде шииттиргеннер кассациялыг чурум езугаар Тыва Республиканың Дээди судунче хомудалды киирип болур.

Валерий ВЕДЯГИН,
Барыын-Хемчик кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар.

АВТООРУК ЭРГЕЛЕЛИ дыңнадып тур

ТР-ниң Автомобиль оруктарының эргелели «Бояровка—Тоора-Хем» автоорукта **«Тоора-Хем»** дош кежиинден ниити массазы 10 тоннага чедир чүүк машиналарының эртеринге транспорт шимчээшкини **2009 чылдың январь 22-ден** ажыттынганын сонуургалдыг организацияларга дыңнадып тур.

ДАЙЫНЧЫ ЭШТЕРИВИС, СИЛЕРГЕ!

Февраль 15-те совет шериглерни Афганистан Республикадан үндүргенинден 20 чылынга тураскааткан ужуражылгаларже Силерни чалап тур бис. **Кажан, каяа, чүү болурул?**

1. Афганистанга шериг эрттирип турган дайынчыларның ниити хуралы — **январь 29-та, 15.00 шакта**, «Буян-Бадыргы» аалчылар бажыңының залы.

2. Шахмат маргылдаазы. «Автомобиль» спортзалының «Мерзе» клуву.

3. Шериг-патриотчу ырылар конкурузу. **Февраль 13-те, 11 шакта** филармонияга болур.

Совет шериглерни Афганистан Республикадан үндүргенинден 20 чыл болганынга тураскааткан «АФГАНИСТАН – ААРЫШКЫВЫС БОЛГАШ ДҮВҮРЕЛИВИС» шериг-патриотчу ырыларның республика конкурузунуң мөөрейи болур

Конкурска киржир күзелдиг улус бүгүдезин чаладывыс.

11.00 шакта – конкурска киирген чогаалдарны жюри кежигүннери үнелеп көөр;

17.00 шакта – Шаңнаары. Тиилекчилерниң гала-концерти.

Киржиринге чагыгларны февраль 10-га чедир филармонияга №4 кабинетке хүлээп алыр.

Билдинмес айтырыгларны дараазында телефоннардан айтырар: **2-15-20; 2-03-02.**

2009 чылдың январь 20-де эрттирген №1-КР/09 аукционнуң түңнелдери

Арга-арыгда тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарынга эргени алырының талазы-биле №1-кр/09 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2009 чылдың январь 20-де протоколунга үндезилеп база арга-арыг участоктарың хөлезилээр керээни чарарынга эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентилелиниң 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттынган арга-арыгда тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарынга эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринiң Чурумунга дүүштүр аукционну эгелээриниң мурнунда шуптузун күштүг деп санаан 7 бижимел чагыг киргеn. Садыглаашкынга киржир күзелдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлевирниң түңүн төлээнин бадыткап турар документилерни алган, ол дугайын аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2009 чылдың январь 16-да тургускан протоколунда айыткан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээрге чагыглар киирер хуусаа төнгүже аукцион чүүлүнүң бүрүзүнге чүгле чаңгыс чагыг кииртинген:

А/ч №	Турар чери		Кварталдың №	Ажыглал ыяштың хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажыл-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
1.	Тожу	Тоора-Хем	5/25	476	-	Л,Б	3,7	1585
2.	Балгазын	Кызыл-Арыг	64/31,37	323	257,1	Л	16,5	30135
3.	Таңды	Хову-Аксы	194/17	1501,53	1277,27	Л	15,0	157128
4.	Таңды	Хову-Аксы	194/17	1001	851,5	Л	10,0	104747
5.	Кызыл	Ээрбек	42/15,20	1205,5	636,9	Л	41,4	29723
8.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/24	213	185	Л	2,8	14981
9.	Каа-Хем	Бүрен-Хем	55/35	313	238	Л	6,0	23359

Аукцион чүүлүнүң эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээлерин он хонук хуусаада (2008 чылдың март 27-ге чедир) чарып алырын аукционнуң дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№1 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Мая Байдосовна Тюлюшке;

№2 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Мерген Мөңгеевич Кара-Салга;

№3 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Василий Алексеевич Лодай-оолга;

№4 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – Чечена Орлановна Монгушка;

№5 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – Арга-арыг ыяжы белеткээр фирма «ТТ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелге;

№8 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Сергей Савельевич Потылицынга;

№9 аукцион чүүлүнүң талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Демир-оол Кызыл-оолович Кууларга саналдаан.

№6 болгаш 7 аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээрге чагыглар киирер хуусаа төнгүже чаңгыс-даа чагыг кииртинмээн:

А/ч №	Турар чери		Кварталдың №	Ажыглал ыяштың хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажыл-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
6.	Каа-Хем	Кунгуртуг	217/11	372	293	Л	3,2	35297
7.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	51/36	427	292	Л	12,0	30289

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалынга хостуг олут дээш КОНКУРСТУ чарлап тур

Хостуг олут: эртем, инновациялар болгаш угаан-билиг өнчүзүнүң талазы-биле эргелелдиң башкарыкчы специализи.

Конкурска киржири-биле:

хууда билдириишкинни, бодунуң холунуң үжүү-биле долдурган анкета, аңаа чуруктарын капсырар, паспортунуң азы ону солуп турар документиниң хоолгазы, херек профессионал мергежилин болгаш квалификациязын бадыткап турар документилер, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, №086-У хевирниң эмчи справказын дужаар.

Документилерни хүлээп алыр чери:

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, **Калинин кудумчузу, б.1-Б, 3 дугаар подъезд, 2-ги каът, каб. №204,** харылзажыр телефоннары: **6-11-76, 6-14-92.**

Документилерни бо чарлалды парлаан хүнүнден эгелеп, 30 хонук дургузунда ажыл шагында хүлээп алыр.

Конкурс эрттиреринiң дугайында чарлалды Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының албан-езу сайтызында база салган: **http//www tuva.-mo.ru**

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОҢГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улетпүр — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8500. Чагыг 9. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуннy 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 10 (17654)

2009 чылдың январь 31, суббота

Садар өртээ 5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун ● 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

УЕ-БИЛЕ ӨӨРЕНИР

(Делегей чергелиг саң-хөө экономиктиг кризисти ажып эртериниң дугайында ажык чугаа)

Январь 29-та Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш сайгарлыкчы ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле ужуражып, ажык чугааны чоруткан.

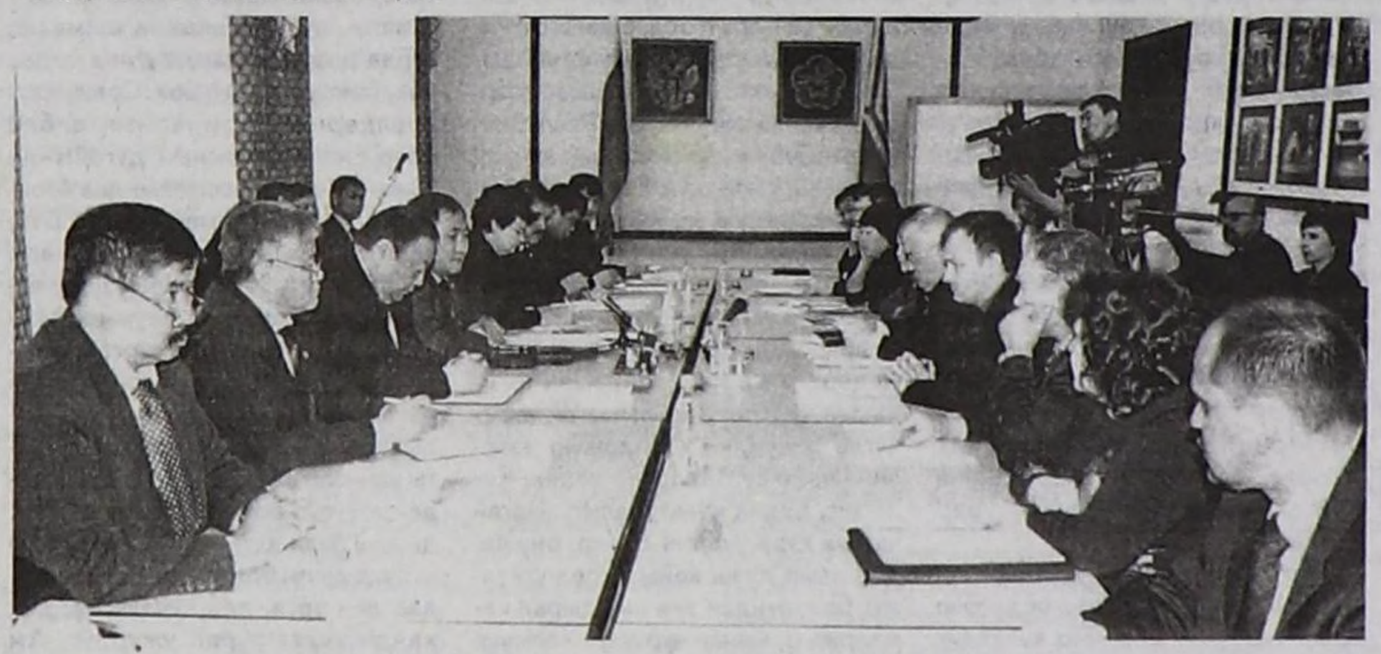

«Ужуражылгавыстың кол сорулгазы—бо кризистиг үени бир демниг, чаңгыс аай үзел-бодалдыг, туруштуг, бот-боттарывысты деткижип ажылдап тургаш, чурттап эртер ужурлуг бис» деп, Чазак Даргазы чыылганнарны кыйгырып, республикада амгы байдалды кыска таныштырган. Россияның өске улуг регионнарынга көөрде, бистиң республикада делегей чергелиг саң-хөө экономиктиг кризис шоолуг билдирбейн турар. Ону республикада улуг бүдүрүлге черлериниң, улуг коммерция банкыларының, улуг корпорация саң-хөөзүнүң чок болганы-биле тайылбырлап болур. Ынчангаш саң-хөө капиталының база хөй ажылчын олуттар кызырлыышкыны эскертинмейн турар. Ынчалза-даа республиканың чурттакчы чонунга бо кризис үези оларның амыдыралынга берге байдалдарны тургузуп болур: акша-төгериктиң орулгалыг кезээ эвээжеп, организацияларга ажылчын олуттар кызырылдазы, шалың акшазы, пенсия, пособие үезинде үнмейн, аъш-чем продукцияларының болгаш бирги чергениң хереглелдеринге өртек өзүп, чонга берге байдалдарны тургузуп келириниң айыылы бар. Ынчангаш Чазак бодунуң бөгүндеги кол кичээнгейин кризис-биле демиселге бисте барла турган бүгү курлавырларны, аргаларны кончуг камналгалыг болгаш ажыктыг чарыгдаарын хандырарынче угландырып турар дээрзин ол айыткан.

Республиканың организацияларында, бүдүрүлге черлеринде ажылдакчыларны кызырылдага таварыштырып турар апарганы чажыт эвес. Эрткен чылдың октябрь айда 2 организация боттарының ажылдакчыларын кызырар дугайында дыңнаткан турган болза, бо чылдың январь 26-ның байдалыбиле 21 организация медээ берген, оларның ниити саны 834 кижи четкен. Мооң мурнунда штатты кызырганы-биле ажыл чок арткан хамаатылар пособие акшазын ап турган болза, 2009 чылдан эгелээш, бодунуң эки туразы-биле үнген кижилерге пособиени төлеп берип турар апарган. Чамдык ажыл берикчилери ол пособие акшаларынга сылдап алгаш ажылдакчыларын үндүрүп турары база чадавас деп дадагалзаашкыннар база бар. Чүге дизе ажыл чок артканы дээш район коэффициентизин катай санаарга, пособиениң эң кудуку хемчээли—1190 рубль, а эң улуг хемчээли—6860 рубль. Чамдык, ылаңгыя федералдыг структура организацияларының даргаларын үстүнден томуйлаар, а олар маңаа келгеш, организацияга ажылдап турган арга-дуржулгалыг кижилерни кайы хамаанчокка кызырылдага таварыштырып, оларның орнунга соңгаартан ажылды билир-билбес-даа дивес, бодунуң кижилерин эккеп турарын шүгүмчүлээн.

Тыва Республиканың Чазаа чонну ажылга хаара тудар талазы-биле «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүвүренчиг байдалды чавырылдырар дугайында» программаны ажылдап кылгаш, Россияның Күш-ажыл яамызынче федералдыг бюджеттен үш угланыышкын-биле акшаландырар кылдыр чоруткан (ооң түңү 35,5 млн. рубль). Бо айтырыглар талазыбиле ТР-ниң чонну ажылга тургузар күрүне агентилелинде тургустунган **2-11-38** телефондан билип ап болур.

Чазактың талазындан республикага сайгарлыкчы чорукту саңхөө талазы-биле деткиир ажыл база чоруп турар. 2009 чылда биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң алган чээлизиниң хууларын эгидери-биле бюджетте 5 млн. рубль көрдүнген. Бир чылга чедир эвээш түңге, 600 муң рубльге чедир, чээли алганнарның хуузун эгидери-биле 21200 муң рубльди көрген. Оон аңгыда бо чылдан эгелеп чаа тургустунуп турар сайгарлыкчыларга боттарының бизнезин тургузуп алыры-биле оларга грантыларны берип эгелээр, аңаа бюджетте 1125 муң рубль көрдүнген. Кожууннарда сайгарлыкчыларны деткиири-биле сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр муниципалдыг программаларны конкурс езугаар акшаландырары көрдүнүп турар. Ол программада бюджетте 6 млн. рубль көрдүнген. Россияның Экономика яамызында республиканың сайгарлыкчыларынга эвээш хемчээлдиг чээлилерни бир чылдан ажыг кылдыр узадыр талазы-биле айтырыг ажылдап кылдынып турар.

Хуралга Чазак Даргазының бирги оралакчызы С. Тен республикада чер ажыл-агыйында база көдээ ажыл-агыйында сорулгаларга база доктааган. Агроүлетпүр комплекизин сайзырадыры-биле 2009 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агыйга күрүне деткимчези кылдыр 45096 муң рубльди үндүрген. Эрткен чылга көөрде, ол 12 хуу өскен. Ооң иштинде мал ажыл-агыйын хөгжүдеринге—33736 муң рубль, үнүш өстүрер ажыл-агыйны хөгжүдеринге 11360 муң рубль көрдүнген. 2009 чылда көдээ ажыл-агыйны сайзырадыры-биле субсидия хевирлиг саң-хөө деткимчезин көргүзер болза, эът продукциялары 2,0 хуу, сүт 2,2 хуу өзүлдени бээр. Оон аңгыда төрүүр шээр мал бажы 2,8 хуу, республикада эвээш санныг деп санап турарывыс иви — 2,5 хуу, аът—0,8, сарлык—1,8, тевe 1,7 хуу өзер арганы бээр.

Хуралга келген удуртукчулар боттарының мурнунда салган сорулгаларын, Чазак деңнелинде шиитпирлеп болур айтырыгларын ажыт-чажыт чокка чугаалап, аргасүмезин-даа каткан. Оларны амгы үеде дүвүредип турар кол айтырыг — кадрлар айтырыы. Бодунуң эткежинге чүктеп чоруур аарышкызын чугаалаарга, бо кижи аңаа каттышпастың аргазы чок. Шыныбиле чугаалаар чүве болза, бисте кадрларны үе-биле деңге белеткеп турар өөредилге черлери чок-ла болгай. «Молоқозавод» ККБ-ниң директору Амир Эрес-оолович Монгуштуң «Бистиң өөредилге черлеринде 60-70 чылдарның программазы-биле өөредип турар. Ынчангаш доозукчулар амгы үениң мал-даа, чер-даа ажылының чаа технологиязын билбес. Мен бодум хуумда даштыкыдан 1 доктор, ийи эртем кандидаттарын чалап, мал, чер ажылын сайзырадыр деп турар мен» дээн чугаазын дыңнааш, ажыл-агыйынга бердинген, ол дээш уйгу-дыш чок, адак дээрде, республиканың бурунгаар сайзыралы дээш туржуп чоруур аныяк удуртукчулар бары өөрүнчүг-дүр. Ооң эгелээшкинин Чазак Даргазы-даа, Хуралга Чазак Даргазының бирги оралакчызы С. Тен республикада чер ажыл-агыйында база көдээ ажыл-агыйында сорулгаларга база доктааган. Агроүлетпүр комплекизин сайзырадыры-биле 2009 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агыйга күрүне деткимчези кылдыр 45096 муң рубльди үндүрген. Эрткен чылга көөрде, ол 12 хуу өскен. Ооң иштинде мал ажыл-агыйын хөгжүдеринге—33736 муң рубль, үнүш өстүрер ажыл-агыйны хөгжүдеринге 11360 муң рубль көрдүнген. 2009 чылда көдээ ажыл-агыйны сайзырадыры-биле субсидия хевирлиг саң-хөө деткимчезин көргүзер ооң оралакчызы-даа улуг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткээн.

Мооң мурнунда чылдарда мындыг чергелиг хуралдарга олурарга, удуртукчулар ону-моңу бериңер, биске дузалашпайн турар силер деп негээр, диленир чүве болгай, ам улус бодумну бодум азыраайн, бодум кылып алыйн деп боданып, чүгле арга-сүмезин солчуп турарын база эки деп көрдүм. «Үе кижини өөредир» деп чугааның ханы утказы ында-ла турган боор.

Светлана МОНГУШ.

Ай-кыс Маспык-оолдуң тырттырган чуруктары.

Кызыл хоорай талазы-биле хоорай маршруттарында маршрут таксизи чурум езугаар ажылдап турар онза биче класстың автобустары-биле пассажирлерни организастыг дажыырынга тарифтерни доктаадырының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылдың январь 29
№26 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2003 чылдың ноябрь 27-де «Тыва Республикага пассажир транспортунуң дугайында» №424-ВХ-I Хоойлузунуң 30, 31 үүлдеринге база Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 15-те № 225 доктаалы-биле бадылаан хоорайның болгаш хоорай кыдыының аргыжылгазынга пассажирлерни болгаш чүүктерни хөй-ниитиниң автомобиль транспорту-биле дажыырынга база ол ышкаш пассажирлерни болгаш чүүктү автомобиль транспорту-биле республика иштиниң болгаш регионнар аразының маршруттары-биле, маршрут таксилерин киириштир дажыырынга саналга тарифтерин тургузарының талазы-биле методиктиг айтыышкыннарның 4-кү пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорай талазы-биле хоорай маршруттарында маршрут таксизи чурум езугаар ажылдап турар онза биче класстың автобустары-биле пассажирлерни организастыг аргыштырарынга тарифти 11 рубль хемчээлге чаңгыс чорааны дээш доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июль 9-та «Кызыл хоорай талазы-биле хоорай маршруттарында маршрут таксизиниң чуруму езугаар ажылдап турар онза биче класстың автобустары-биле пассажирлерни организастыг аргыштырарынга тарифтерни доктаадырының дугайында» №437 доктаалының 1, 3, 4, 5 пунктуларын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп 10 хонук болгаш күштүг болур.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

КУЛЬТУРА УРАН ЧҮҮЛ – НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ

(Баштайгы чөвүлел хуралдан)

Январь 28-те Чазак бажыңының хуралдаар залынга ТР-ниң Чазааның чанында культура болгаш уран чүүл чөвүлелиниң баштайгы организастыг хуралы болуп эрткен. Хуралды **ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак** ажыткаш, ындыг чөвүлелди тургузуп турарының ужур-утказын тайылбырлаан.

Чаа тургустунуп турар чөвүлел дээрге ТР-ниң Чазак Даргазынга культура болгаш уран чүүл адырында ажыл-херектерниң байдалын медээлеп, ооң чогаадыкчы каттыжыышкыннары, культура организациялары, уран чүүлдүң ажылдакчылары, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлери-биле, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле харылзажып ажылдаарын хандырар, ТР-ниң культура болгаш уран чүүл адырының талазы-биле күрүне политиказының айтырыгларынга хамаарыштыр санал-оналдарны ажылдап киирер консультативтиг орган болур дээрзин тайылбырлавышаан, А.П.Дамба-Хуурак чаа чөвүлел ажылын канчаар тургусса чогуурул деп айтырыгны чугаалажырын сүмелээн.

—Тывага келген кандыг-даа улуг эрге-дужаалдыг удуртукчулар чүнү-даа мурнай тыва чоннуң культуразын, езу-чаңчылдарын, уран чүүлүн сонуургаар болгай. Ынчангаш культура ажылдакчыларының ажылын олар чүнү мурнай көөр, сонуургаар, үнелээр. 1990 чылдардан бээр экономика айтырыынче кол кичээнгейни угландырып келгени билдингир. Ынчалза-даа культураны бедитпес, ону улуг кичээнгейге албас болза, экономиканы хөгжүдери болдунмас дээрзи бөгүнде тодаргай апарган. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның чанынга культура болгаш уран чүүл талазы-биле чөвүлелди тургузуп турарының утказы-даа ында. Чуртувустуң бурунгаарлаашкыны силерниң, культура ажылдакчыларының, ажылындан дыка хамааржыр. Силерниң ажылыңарның түңнели бо дораан, бо шакта көзүлбес-даа бол, ниитилелге, чурттакчы чонга культура ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазының дээштии улуг дээрзи чугаажок. Чонну эки, чараш чүүлдерже эвилелдээри дорт хүлээлгеңер болгай. Сонуургалдыг кылып турар чүүлдери бар улуска, чурттакчылыг суур-сумуларга корум-чурум үрээшкиннеридаа турбас.

Тывага туризмни сайзырадып, ол-бо дугуржулгаларны чорудуп эгелээрге, өске таланың бир дугаарында сонуургап айтырар чүүлү — Тывада корум-чурум, кижилерниң айыл чок чоруунга хамаарыштыр байдал. Ол талазы-биле байдал кандыгыл дээрзин шупту эки билир силер. Ынчангаш чоннуң ниити сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн, идепкейжи чоруун бедидери-биле ажыл-чорудулганың уткашынарын ханыладыры чугула— деп, Анатолий Партизанович онзалап айыткан.

Культура болгаш уран чүүл адырында байдал-биле болгаш 2009 – 2011 чылдарда сорулгалар дугайында илеткелди **ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды В.О.Донгак** кылган.

— ТР-ниң чаа Чазаа ажылдап эгелээш-ле, культура болгаш уран чүүл адырын кичээнгейниң төвүнге алганын силер билир силер. Филармония болгаш театрның, көдээ клубтар болгаш библиотекаларның, уран чүүл школаларының ажылдакчыларының социал камгалалын экижидери-биле чүнү кылза экил деп айтырыгны сайгарып көргөн. Материал-техниктиг баазада бергедээшкиннер база кадрлар болгаш чурттакчы чонга номчуур номнар чедишпези илерээн.

Шаг-шинээвисти өөренип көргеш, 2007 чылдың түңнел хуралынга 2008 чылда баштай профессионал уран чүүлдү акшаландырар сорулганы салган бис. Ынчангаш хөй акша-түңнү күрүне филармониязы, «Саян» ансамбли алган. Сөөлгү 15 чылда ол хире хөй акшаландырыышкынны олар черле ап көрбээн. Бо хүннерде юбилейинге белеткенип, программазын чаартып ажылдап турар. Библиотекаларда номнар эргижирээн, номнар саны эвээш. Ол талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Библиотекаларның эт-севиниң 80 хуузун чаарткан.

Сөөлгү беш чылда Чазак Даргазының он грантыларын тыпсып келген, ынчалза-даа ол талазы-биле база чедир ажылдааш, бо чылын грантыларның санын өстүрген, акшаландырыышкынынга база 1 млн. 200 муң рубльди немээн бис.

Кадрлар талазы-биле балет артистери болгаш тыртар хылдыг хөгжүм херекселдеринге ойнаар хөгжүмчүлер чедишпес боорга, Москваның хореография академиязынче, Улан-Удэниң хореография училищезинче сургуулдарны өөредип чоруттувус. Красноярск, Новосибирскиде скрипкага ойнаар келир үениң хөгжүмчүлери өөренип турар. Кызылдың уран чүүл училищезинге чугула херек мергежилдер аайы-биле профильдерни немей тургузуп, хөй специалистер доостуруп турар салбырларга кызырылдаларны кылыр деп турар бис. Чижээлээрге, библиотекарьлар четчир санныг болуп турар болгай, а музей талазы-биле тускай эртемниг ажылдакчылар чедишпес. Ынчангаш чаа музейде ажылдап турар аныяктарны бот-өөредилге-биле өөредир ажылды организастаар бис.

Көдээ культурага хамаарыштыр алырга, ында езулуг энтузиастар ажылдап турар. Буступ дүжериниң кырында келген ийи клубтан өске (Бижиктиг-Хаяда, Чаа-Суурда) шупту клубтар ажылдап турар. Ол ийи суурнуң чурттакчылары амдыызында кызыл-булуңнарда янзы-бүрү культура хемчеглерин эрттирип турар. Ниитизи-биле алырга, одалга системаларынче хөй акша чарыгдаттынып турар болган.

Ургларның уран чүүл школалары 150 хире өөреникчи хүлээп алыр турбуже, өөренир күзелдиг уруглар хөй болганындан 350-400 чедир өөреникчилерлиг-дир. Ынчангаш хөгжүм дериг-херекселдери чедишпес. Федералдыг программа-биле 600 муң рубльге хөгжүм херекселдерин саткан бис, ынчалза-даа ол ам-даа чедишпес. Бо чылды Игил чылы кылдыр чарлаан болгай, ынчангаш национал хөгжүм херекселдерин бо чылын арбыдады кылдырар сорулгалыг бис. Ону кылып шыдаар мастерлеривис бар.

Эрткен чылын чогаадыкчы эвилелдер-биле ажыл арай сула болган. Ол четпести эдер апаар. Симфониктиг хөгжүмнү сайзырадырыбиле май айда мөөрей эрттирерин планнаан. Үш улуг оркестрни чалаан бис. Симфониктиг хөгжүмнү сурагжыдарынга ол деткимче болур.

Аныяктар ыры-хөгжүмүнге хамаарыштыр шүгүмчүлелдер хөй турган, ылаңгыя поп-музыкага хамаарыштыр, концерттерниң уткашынарынга хамаарыштыр. Ынчангаш эрткен чылын ону харыылаар тускай комиссияны тургускан бис, ол ажылдап турар.

Чон ортузунда библиотекалардан ном бижиттирип номчуп турар кижилерниң саны оранчок өскен. Ынчангаш ном фондузун көвүдедиринге, солун-сеткүүл чагыдылгазынга акшаландырыышкынны көвүдедири-биле кожуун чагыргалары-биле чугааны кылып турар бис. Чагыдылга дээш акшаландырыышкын 20 хуу өскен.

Бөгүнде өг-бүледе, назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп турар апарганы улуг дүвүрээзинни болдуруп турар. Ынчангаш ажылывысты бо четпестерни эдеринче углап, ооң тыптып турар чылдагаанын илередип, хемчег алырынче угландырар ужурлуг бис – деп, сайыт илеткелин доосту.

Хуралга **ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол** киржип, делгереңгей чүве чугаалаан:

— Хүндүлүг культура болгаш уран чүүл адырының ажылдакчылары! Чаа ажыл-херекти эгелеп турар-дыр бис. Эксперттерниң ажылы арай сула салдынган турган. Культура болгаш уран чүүл бөгүн мурнады хөгжүдер национал төлевилел болур ужурлуг. Эрткен чылдарны сайгарып ора, сагыш-сеткили хоозураңгай чон материалдыг байдалын экижидип шыдавас дээрзин билдивис ышкажыл. Республиканың бурунгаар хөгжүлдези ооң чурттакчы чонунуң сеткил-хөөнүнүң бедиинден хамааржыр. Кижи боду идепкейжи болуп, сагынгыртывынгыр болуп ажылдап-чурттавас болза, кижиниң ажы-төлүн кым азырап бээр деп. Ону чоннуң мээмедерелинге чедирип, мээң амыдырал-чуртталгамның чаагай чоруу чүгле бодумдан хамааржыр дээрзин чедир суртаалдаар херек. Кижизиг, бедик культуралыг, чаагай чырык күзелдерлиг болуп, ону чедип алыр дээш кайы хире чүткүлдүг болурундан эки амыдырал хамааржыр, ынчан чуртувус хөгжүүр дээрзин кижи бүрүзү медереп билген турар ужурлуг. Улуста ажылдаар күзел чок-тур. Белен чүвеге – азыралга амдажаан. Эрге-чагырганың талазындан ажылдадыптар улус тыппас-тыр бис, а херек кырында ажыл чок кижилер-ле хөй. Акша-төгерикти бээр бис, ону сайгарып ажылдаңар дээрге безин ажылдаар кижилер чок боор-дур.

Культура айтырыы Чазактың кол айтырыгларының бирээзи – национал төлевилел деп санап турар бис. Ынчангаш эксперттер чөвүлелинде улуг арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг ажылдакчылар кирип турар-дыр силер, силер чүү эң чугулал, чүү эң үнелигил дээрзин тодарадып шыдаар силер. Аргазын тывыңар, ажылды канчаар тургусса экил. Культура болгаш уран чүүлге хамаарыштыр специалист эвес кижилер чугаа үндүрүп турар апарган-дыр. Специалист эвес кижилер чогаалдар бижип, кино тырттырып эгелээн. Түңнелинде чоннуң салым-чолун үреп болур болгай. Олар чүгле коммерсиялыг талазын, акша-төгерик, орулгазын бодап турарлар. Эвээш-биче акшаны кайыже чарыгдаза кедилигил, таптыг сайгарып көрүңер. План езугаар, ылап чугула айтырыгларны тодарадып, эксперт ажылыңарга даянып, шиитпирлерни хүлээңер, душпу-келбиже эвес. Эки түңнелдерге чедирер шиитпирлер херек. Культура болгаш уран чүүл оттурукчу салдарлыг болур ужурлуг. Кылыр ажылдарны 2-3 чыл бурунгаар чугаалажып, сорулгаларны салып, чүнү кылырын сайгарып чугаалажып алыры чугула. Культураның акшаландырыышкыны республика бюджединиң 4-ле хуузу болуп турар, ынчангаш акшаландырыышкынның өске вариантыларын дилеп тывар апаар. Культура яамызынга идепкейжи туруш херек. Угаан-медерелдиң шаап халдаашкыны-биле бергелерни ажып эртери чугула.

Хуралга санал-оналдарның утказын допчузу-биле дамчыдып көрейн.

А.А. Даржай, Тыванының Улустуң чогаалчызы: — Артистеривис сценага ойнаар-кыстар дег чараш кеттинген ойнап турар, а амыдыралда олар көрүштүг кылдыр кеттинер безин харык чок, социал камгалалы шуут кошкак, а ажылдап турда дээрге, оларда дүн-хүн-даа чок, байырлал-даа чок. Солун-сеткүүлдерниң, номнарның албан бээр экземплярының дугайында Тыванының-даа, Россияның-даа хоойлулары күүсеттинмейн турар. Бүгү хоойлуларның ревизиязын кылыры чугула апарган-дыр. Мен депутаттап турар шаамда, культураны 9 хуу чедир акшаландырып турган, ам 4-ле хуу-дур. Ие дылывыс – төрээн дылывыс ам база чүгле өг-бүле дылы апарган-дыр. Төрээн дылывысты канчаар ажыглап турар бис, сүлде-сүзүүвүс оон хамааржыр. Орус дылды база деткиир мен. Ийи дыл күрүне дылы болганда, кайызынгадаа дең эрге, дең кичээнгей, дең хандырылга турар ужурлуг. Ам февраль 21-де Бүгү-делегейниң Төрээн дыл хүнү болдур ийин. Телевидениевис чүгле медээлер-биле кызыгаарланып турар. Чогаадыкчы ажылдыг кижилер дириг акша холга тутпайн турар бис, гонорар төлевестээн, беш чылда 2 муң акша гонорар дээрге, чүү-даа эвес ышкажыл, ону өстүрери чугула.

С.Б Пюрбюнуң юбилейин демделевейн эрттирипкен деп санаар мен. Ам улуг Гогольдуң 200 харлааны, А.С.Пушкинниң өлүрткенинден бээр 212 чылы. Белеткел херек.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору В.В.Нагорный сөс алгаш, культура болгаш уран чүүлдүң кадрларын белеткеп турар өөредилге черлери – уран чүүл училищези, хореография база уран чүүл школалары культура болгаш өөредилге ийи яамының кайызында-даа киир бижиттинмээн, аразында астынып чоруп бергенинче, Аныяк көрүкчүнүң театрының удуртукчузу А.Л. Чадамба уруглар чогаадылгазынче кичээнгей салырын саналдап, ол талазы-биле тускай документ хүлээп алырын сүмелээн.

ТГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы З.Б.Самдан бүгү ажылчорудулганың стратегтиг программазын, концепциязын тургузарда, демир-орук тудуу-биле холбап тургузарын онзалап айыткан. «Аржаан-1», «Аржаан-2» дээн ышкаш төөгү-культураның онзагай тураскаалдарынга демир-орук тудуу хора чедирбезин чедип алырынга, тыва чоннуң ыдыктарын камгалап арттырарынга – культурлуг эртинелеринге хамаарыштыр сагыш човаашкынын, чүнү кылза чугулазын айыткан. Культура ажылының идеологиязы чаңгыс талалавазын күзеп (2008 — Хөөмей чылы, 2009 — Игил чылы, 2010 чылды — Төрээн дыл чылы) кылдыр чарлаарын сүмелээн. Аныяктар чылында кандыг-бир чаңгыс акция адааңга бөлүглежип (эртемденнер, ус-шевер мастерлер, артистер), салгалдан салгалче чаагай чаңчылдарны дамчыдып бээрин чедип алырыбиле суртаал ажылын чорудары чугулазын демделээн.

Критик Айлана Күжүгет тыва культура, этикет кичээлдерин, делегей культуразының кичээлдерин школа программаларынче болгаш өске-даа бүгү өөредилге черлериниң программаларынче киирерин, телерадио-дамчыдылгалар «агааарже» үнүп турарын, ТГШИниң үндүрүп турар чаа номнарын ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы саткаш, библиотекаларга үлеп бээрин, театр артистери солун шиилерин орус дылга база сценага көргүзүп турарын чедип алырын саналдаан.

Ат-сураглыг **чогаалчы, критик башкывыс М.А.Хадаханэ** улус ном садып алыры-биле Абакан ажып турарын, бисте орта ном садыы безин чогун, орус дылга чугаалаар улуг назылыг кижилер хостуг шагын чөп ажыглапкы дег кандыг-даа хемчеглер болбайн турарын, концерт программалары биеэ хевээр болуп турарын айтып, тыва чогаалчыларның номнарын парлап, Саян артынче – Россияның аңгы-аңгы регионнарынче тарадырынче удуртукчуларның кичээнгейин кыйгырган.

Национал музейниң килдис эргелекчизи А.С.Хертек ук коллективтиң культура болгаш уран чүүлге хамааржыр эртинелерни усшеверлерден садып алыр арга чок болуп турарын, ол талазы-биле дуза-деткимче херегин чугаалаан. **Күрүне филармониязының директору И.Д.Дулуш** артистерниң акша-шалыңын өстүрерин негээн.

Санал-онал бергеннерге болгаш салган айтырыгларга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, ооң оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак харыылап, тайылбырны кылып, культура болгаш уран чүүл адырының ажыл-чорудулгазы дээштиг, үре-түңнелдиг болурун чедип алыры-биле чогаадыкчы ажылдаарын чаа тургустунган чөвүлелдиң кежигүннеринге күзээн.

Светлана **БАЛЧЫР.**

Ажылыныц түңнели бо дораан, бо шакта көзүлбес-даа бол, ниитилелге, чурттакчы чонга культура ажылдакчыларыныц ажыл-чорудулгазыныц дээштии дериеп четпес улуг. Чоннуң эки, чараш чүүлдерже эвилелдээри — оларныц дорт хүлээлгези.

ХҮНДҮТКЕЛДИ ЧААЛАП АЛЫР ОРУК КААЛАМА БОЛБААН...

(азы төрел чонум, эш-өөрүмнүң бүзүрели чаңгыс хүн төрүттүнмээн)

Виталий Монгушевич Бартына-Сады — чаңгыс чер-чурттугларының аразында чоннуң хүндүткелин карак кызыл ажылы-биле чаалап алган кижилерниң бирээзи. Ол бокска Тыва АССР-ниң 7 дакпыр чемпиону, дыка хөй чемпионнарны кижизиткен тренер. Виталий Монгушевич биле Надежда Васильевна Бартына-Садылар өг-бүле тудуп чурттааш, 28 чыл болуп турар. Олар 5 ажы-төлдүң ада-иези.

Бартына-Садыларның өг-бүлези лама-башкы биле.

– Виталий Монгушевич, политиктиг көрүжүүлер, туружуулар хевирлеттингени чүден эгелээнил?

— Василий Опаевич Өлчей башкы мени 4 класска өөренип турумда, класс даргазы кылдыр томуйлап каан. Оон эгелээн деп болур. Азы техникум дооскаш, Ак-Туруг ортумак школазынга узаткан кичээлдер (продленка) болгаш бокс секциязы эрттирип эгелээним чылдан эгелээн деп болур. Азы 1985 чылда Улуг-Хем кожууннуң иштики керектер килдизиниң Чаа-Хөл суурга адыры турган, аңаа назы четпээннер талазы-биле инспектор кылдыр ажылдап эгелээним үени эгези ол деп болур. Төрел чонумнуң, эш-өөрүмнүң хүндүткели чаңгыс хүн төрүттүнмээн, бир кижиге бир хүн, өске кижиге элээн каш чыл болгаш... чоорту тывылган. Ол хүндүткелди чаалаар орук каалама база болбаан...

– Иштики керектер шугумунга ажылдап эгелээн ценериңерни билир-дир мен. Ак-Туруг суур республикада чуруму багай суурларның бирээзи болгай. Силерниң ажылдап турган ценеерде суурнуң кудумчузунга кайы хамаанчок улус базымчалаан кижилер сагынмас турдувус. Ол бүгүнү чедип алырда чүнү канчаптар болза экижиирил, амгы цеде участок төлээлери болуп ажылдап турарларга, сүме-даа болур ыйнаан, чугаалап берип көрүцерем.

В.М.Бартына-Сады: Мени караам четпес дээш, арай хүлээп алыксавайн турда, суурда көдээ совет секретары Раиса Дензин деткип, ажылдазын дээш, даргаларга сүме берген. Ажылдап эгелеп турар үелерим дыка берге үелер турган: участок төлээзи кижиге чепсек чок. Дүн-хүн чок халдып тургаш, кемхерек үүлгедип болгу дег кижилерни байырлал мурнунда баш удур ажыл чорудуп, оожургадып алыр турдум. Совхоз директору турган Алдын-оол Дарын-оолович Тюлюш спортка хандыкшылдыг кижи болгаш, мени деткип, спортзал септедип, бокс секциязынче аныяктарны, элээдилерни эвилелдээринге дузалашкан. Чоорту суурда кижи бүрүзүнүң кылажын, каткызын, үнүн дүне када безин танып каар апарган мен.

Н.В.Бартына-Сады: Байырлалдар, эң ылаңгыя Чаа чыл суг болурга, суурнуң кудумчуларын иелээ эргип кылаштаар турдувус. «Улус байырлап турда, бис кудумчу кезип чоруур бис, чүү деп ажылыл бо?!» — дээш, хыйлангылаар-даа турдум.

В.М.Бартына-Сады: Суур ортузунда сугда чайындыга кижи бууңайнып чыдар, бажыңга эккелгеш, диванга чыттырып алгаш, сергей бээрге, чандырып-даа турдувус. Ындыг хевирлиг таварылгалар үргүлчү болгулаар, суурну эргий кезип кылаштааш, *(Ак-Туругну эргий кылаштаары берге херек. Ол ийи кезектен тургустунган болгаш, дыка узун: суурнуң бажындан адааңга чедир 3-4 км хире бар.*—**автор**) чүгле чылыг шуглак адааңга чыдып алырымга, малын оорлаткан улус дуза дилеп келир, катап кеттингеш, үнгеш, 3-4 хонгаш, чанып келгилээр-даа турдум. Ынчалдыр кады түреп, аштап-суксап-даа чорааш, чидирген малды тып-даа алыр, тыппайн-даа баар, ынчалза-даа шупту кылып болгу дег хемчелерни алганым дээш чон дыка өөрүүр. Мынчалдыр ажылдап турганымны билир чон мени 2 катап соңгуп турганы ол деп билир мен.

– Коммунистиг партияның кежигүнү болуп четтиктиңер бе?

В.М.Бартына-Сады: Чок, мени ачам кызып ажылда, оглум, ынчалза-даа партияже кирбес сен деп турган. Ак-Туруг совхозунуң партия секретары Р.С.Хунай-оол рекомендация берип турган, улуг кижини хомудатпас дээш, ойталавайн, янзы-бүрү чылдагааннар-биле чылзып турган мен. *(Ооң, Р.Хунай-оолдуң, мактаашкынын чедип алыры берге-ле кижи болгай*–**автор**). Ол рекомендацияны тураскаал кылдыр шыгжап чоруур мен, ол меңээ бодунуу-биле үнелиг.

– Участок төлээзи боп ажылдап тургаш, бокс секциязы эрттирип база турган болгай силер, өөңер иштинге дыка берге турган боор?

В.М.Бартына-Сады: Дыка чай чок турган мен, Надежда Васильевна-ла болгаш, ам-даа деткип, шыдажып чоруур кижи бо.

Н.В.Бартына-Сады: Чүгле шашкылажып өөредип эвес, шупту эки чүүлдерге өөредип турган кижи-дир ийин. Суурга баштайгы видеомагнитофон биске турду. Ону, телевизорувусту сөөртүп алгаш, кинону көргүскеш: «Даштыкыда улус мынчаар чурттап турар, көрүңер, боксерларның тренировкалап турарын, маргылдааларда спортчуларның частырыын эскердиңер бе? Кайда частырыг кылгаш, уттуруп алганын сайгараалыңар... Омаашты чемненирде мынчаар тудар, серээни мынчаар тудар» дээш, маргылдаага киржип кедер угун, бинтизин, майказын хар дег ак кылдыр чуп каан, баскан турар кылдыр негээр. Ындыг ажылды чорудуп турган кижини канчап деткивес боор!

– Ургуларыңарга негелдеңер база ындыг бе?

В.М.Бартына-Сады: Баштайгыларынга мырыңай хөлүн эрттип турган деп болур. Виталий (улуг оглу) чаш кижи ындыг болгай, садыгга кирип келгеш: «Дуу тергени садып берем, ачай» дээрге, «40 катап хол кырынга иттинивит (отжимание), оон садып бээр мен» дээр мен.

– Шыдаптар турду бе?

В.М.Бартына-Сады: Кылыптар турган, ынчангаш ындыг ыйнаан, ооң спортчу көргүзүглери шыырак: бокска Тываның чемпиону, Россияның 3-кү призеру, Сибирьниң кикбоксинге чемпиону, кара адарынга база шыырак.

– Партия дугайында чугаавыс уламчылап көрээлиңерем. Силерни Конвиз «партийный перебежчик» деп бурудадып турар. Шын бе?

В.М.Бартына-Сады: «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү тургаш, 2006 чылда 9 депутат В.В.Путинниң адынче кыйгырыг киирер деп шиитпир хүлээп алган дээш хары угда үндүрткен турган. «Чуртталга партиязы» деп партияның кежигүннерин деткип, оларның ол үеде демиселинге дорт талалакчызы турдум. Ынчалза-даа ол партияның кежигүнү турбаан мен.

– В.Оюнну «Сени мен олуртуп каан мен» деп турарыңарны дыка хөй улус чугаалаар чорду...

В.М.Бартына-Сады: Шаанда В.Оюн бир дугаар Хоойлужудулга палатазының даргазы кылдыр депшиттирип турда, ону 11 катап соңгааш, херек ужурлуг бир үннү албайн шаг болган: мен соңгувайн турган мен. 12 дугаарында эртпээн болза, өске кижиниң адын идип үндүрер ужурлуг турган. А хоойлу езугаар чүгле 3 катап соңгуур, 3 катап эртпээн болза, өске кижиниң адын идип үндүрер. Кым ону соңгувайн турар чоор дээш истеп-истеп кээрге, мен болган мен. Оюнну соңгуп көр дээш чеже кижи мени албадап, көгүтпээн дээр! Ынавайн туруп-туруп, чүгле сөөлгү аргазы артып кааргa, ынчан үнүм берген мен. В.Оюн кыдыында улустуң чугаазын дыңнаар, бо политиктиг үскүлежиишкин тыва чонга чүнү бээрил, кайы хире хоралыгыл деп чүвени угаап бодавас кижи-дир дээш удурланып эгелээн мен.

– Силерни комитет даргазы ажылыңардан дүжүрген ужуру чүде турганыл?

В.М.Бартына-Сады: «Хуралга В.М.Бартына-Сады «Чаңгыс демниг Россия» фракцияның удуртукчузу апарган соонда, ону комитет даргазы ажылындан дүжүрер» деп шиитпирлээрге, хурал шиитпирлеп каан-дыр, ам канчаар, а херек кырында фракция удуртукчузу комитет даргалавас деп кайда-даа биживээн деп бодазымза-даа, депутат эштеримниң шиитпирин хүндүлээш, хүлээп алган мен. Эртенинде ажылдап кээримге, кабинедимден меңээ хамааржыр хамык үүлдерни үндүрүп каапкан, машинам база чок болду. Ол канчап-даа хоойлуга дүүшпес: мен чамдык партийжи даңзы-биле эрткен, соңгукчуларын көрбээн депутаттарга бодаарга, соңгукчуларның шилип эрттиргени депутат болганымда, менде чагыглар хөй, соңгукчулар ам-даа кээп, сонуургаан айтырыын билип ап турарлар, оларны хүлээп алыр өрээлим турар ужурлуг, а машина комитет кежигүнү эвес депутаттарда безин бар-ла болгай. Тыванын Дээди суду ук хуралдың шиитпирин хоойлу езугаар эвес болган деп үндүргеш, Кызыл хоорай судунуң шиитпирин күштүг кылдыр арттырган. Ынчалза-даа бистиң Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы ону декабрь 17-де истелге үезинде ажылындан хостаар деп шиитпир турда-ла, суд шиитпирин сагывас кижи болган. Мен суд хамаанчок, депутат этиказын сагып, коллегаларымның шиитпирин хоойлу езугаар эвесдаа болза, хүлээп алган турдум.

– Сентябрь айда бир дугаар хуралыңарга чеде бээримге, В.Оюн чок, Валькова хуралды удуртуп эрттирип тургаш, ол ажылындан мени хостап көрүңер деп билдириишкин киирип турду. Бир депутат туруп келгеш: «Мындыг шыңгыы айтырыглар шиитпирлеп турда, дарганың оралакчызы цнер мен дээрге, болур бе? Чамдык депутаттар бижыглаттынган машиназы чок, чамдыктары тускай машиналарлыг, акша-хөреңгини канчаар ажыглап, чарыгдап турарын отчеттаңар. Отчет берген соонда, ажылындан хостаар-дыр» деп турду. Валькова чүге ажылындан цнмейн барганы ол?

В.М.Бартына-Сады: В.Оюн келген... ол билдириишкинин дедир ап алган.

– Тывага нарын байдал тургузуп турар депутаттарны соңгукчулары дедир кыйгыртып көрзе!?

В.М.Бартына-Сады: Депутаттарның 16-зы партия даңзызы-биле эрткен, оларны соңгулда девискээрлериниң соңгукчуларыдаа танывас, олар-даа соңгукчуларын танывас. Ол депутаттар соңгукчуларга кылган ажылының дугайында отчет бербейн турар. Оон ыңай ол дедир кыйгыртыры дээрге дыка узун херек-тир. Партия даңзызы-биле эрткен депутаттарны партия база дедир кыйгыртып болур, ындыг хоойлу үнген...

– Мен кайгаар кижи-дир мен. Хоойлуну чогаадып, кылып турар кижилер ол хоойлузун хүндүлевес болза, бөдүүн кижилерден чүнү маналарыл?! Силер элээдилер-биле дыка ур цеде ажылдап чораан кижи-дир силер, Аныяктар чылы цнып келген чүве-дир, аныяк-өскен чурум уревезин дизе, чүнү канчалза экил?

В.М.Бартына-Сады: Аныяктарның эгелээшкинин деткиир. Мен ол талазы-биле аас-кежиктиг болган мен: аныяк турумда, башкыларым, эш-өөрүм, даргаларым В.Кара-Сал, И.Товарищтай, Ю.Норбу дээш, дыка хөй шылгараңгай кижилер мени деткип удуртуп турду. Чаа-Хөл суурга милицияга ажылдай бергеш, гараж чок боорга, октаттына берген ПМК-ның боктары-биле 6 машина кире бээр гаражты боттарывыс күжүвүс-биле кылып алган бис. Ол ам-даа ажыглаттынып турар. Ынчангаш аныяктарның эгелээшкинин деткиир болза, оларның холу дыңзыг болур, демниг, күштүг үези-дир. Ынчалза-даа холу-биле чүнү-даа кылып, тудуп көрбээн, ажылын орта билбес, деткимче херек, кылыптар бис дээр, а херек кырында ажылын октапкаш баар аныяктар хөй дээрзин утпаалыңар.

– Силер бодуңар улустуң чаңгыс чассыг оглу, өөңер ишти хөй ажытөлдүг өг-бүлениң уруу болгай. Өгленип алгаш, ийи аңгы өг-бүлеге өскен улус берге-дир бе?

В.М.Бартына-Сады: Чаңгыс чассыг оолдуң ада-иези ажылдап турда, бажыңда ажылын кым кылыр боор, угбам шала чуурумга, шаланың манзазының аразындан бээр чушкуп тургаш, чугдурар, шын чемнен дээш холум соп тургаш, кижизидер турган.

Н.В.Бартына-Сады: Мээң хеймер дуңмам Света-биле аравыс ырак болгаш, мени хеймери ышкаш, чассыдып каапкан турган: өгленип алгаш, чем кылып билбес турдум.

В.М.Бартына-Сады: Өг-бүлеге маргыш турбас деп чүве турбас, ол дээрге амыдырал ышкажыл, мен өөм иштиниң сүмезин дыка дыңнаар мен: чуртталгада чедип алган чедиишкиннерим шупту ооң эгелээшкини-дир.

– Төрээн суурувуста кончуг улуг сувурганны туттурдуңар. Надежда Васильевна каш чыл иштинде бодап келген күзеливис бүттү деп чугаалап турганын сактыр-дыр мен. Ам чүнү планнап тур силер?

В.М.Бартына-Сады: Ындыг чараш сувурганныг улус, хүрээни база туттурар. Ш.Кара-оол сувурган ажыдыышкынынга эге деткимчени салган, чон мурнунга аксывыссөзүвүс база берген болгай бис.

Н.В.Бартына-Сады: Монгуш *(Виталий Монгушевичини эштери, өөнүң ишти ынча деп адаар–автор)* кикбоксинг федерациязының даргазы кижи. Тускай дерилгелиг зал дугайында бо-ла чугаалаар кижи. Ону база чедип алыр дээш планнап турар.

– Орден-медаль долган шериг хевин көрүп тур мен. Чүү деп шаңналдар чүвел, таныштырып көрүңерем.

В.М.Бартына-Сады: Россияның ийи Президентизиниң шаңналдары-дыр: Б.Ельцин «За отличие в охране общественного порядка», В.Путин «За отвагу» деп шаңналдарны тывыскан. Артканнары юбилейлиг медальдар, «Воинская доблесть», «200 лет МВД России» база мээң чоргааралым, ажыл-ижимни үнелээниниң бадыткалы-дыр.

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

Неделянын кол болуушкуннары

АВТОМОБИЛЬДЕР «ДАЙЫНЫ», ПАТРИАРХ БОЛГАШ «ГАЗЕЛЬДЕР» АЙТЫРЫЫ...

Россияның болгаш Тыванын ниити амыдыралы бо неделяда чамдык солун болуушкуннар-биле демдеглеттинген. Оларның кол-колунга бо чүүлге доктаалы.

Тыва болгаш чурттуң автоүлетпүрү

Январь 28-те, средада, Кызылдың Арат шөлүнге ада-чурттуң автобүдүрүлге үлетпүрүн деткээн «орус» автомобильдер чыскаалы болгаш митинг болуп эрткен. Ону «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада девискээр салбыры организастаан. Бүгүдеге көскү чүвени чажырып канчаар – үстүнден айтыышкын езугаар эрттирип турар бо хемчег эрткен-дүшкен кызылчыларның сонуургалын улуг-ла хайныктырбаан. Меңээ ындыг түңнел үндүрерінче эвээш санныг көрүкчүлер албадаан. Ол үеде шөлдү таварып эртип бар чораан хамаатылар езу сагаан бо хемчег чурт деңнелинге дөмей-ле «агаар кылып» шыдавас деп чүвени билип турганнар. Ооң кадында бо акцияны өске регионнарга бодаарга, тус чер салбыры озалдап чорутканы көскү. Мындыг таварылгада орус улус «лучше поздно, чем никогда» деп чугаалажыр. Шынап-даа болза, Кызылга эрткен авточыскаал партийжи отчетка херек турган боор.

Кажан делегейге экономиктиг кризис өөскүп үнген соонда, чурт бүрүзү бодунуң автоүлетпүрүн шаа-биле деткип турар апарган. РФ-ке «чүгле Россияның бараанын садып ал!» деп лозуң катап нептерээн. Бо кыйгы-биле чурттуң экономиказын, ооң иштинде автобүдүрүлге үлетпүрүн бууразашкындан камгалаар сорулга салдынган.

РФ-тиң Чазаа ада-чурттуң болгаш маңаа чыгган өске-даа автомобильдерни чуртка эки сайгарары-биле Россияның девискээринче киир сөөртүр «иномаркаларның» каайлы үндүрүүн 2009 чылдың январь айдан эгелээш өстүрген. Ылаңгыя беш чылдан узун назылыг автомобильдериниң өртээ барык ийи катап өскен. Ынчангаш даштыкы автомобильдерниң талалакчылары күрүнеиң ындыг политиказынга таарышпайн турарын чурттуң улуг хоорайларынга эрткилээн удурланыышкын акцияларынга илереткен. Бо чылдагаанбиле «Чаңгыс демниг Россия» партия черчерлерге, ооң иштинде Кызылга, ындыг митингилерге «харыы» акцияларны организастап турары ол.

Бодум хуумда, бо айтырыгга хамаарыштыр кайы-даа таланың бүзүренчиг барымдааларын билип турар мен. Даштыкы маркаларның автомашиналары эки-ле харын. Ылаңгыя оларның шынары, хевир-дүрзүзү. Ооң кадында бөдүүн кижи таарымчалыг өртекке мурнунда каш чыл иштинде эдилеп каапкан-даа болза, дөмей-ле шынары эки даштыкы автомашинаны садып алырга, саткан соонда каш ай болгаш төктүп эгелээр орус автомашиналарга бодаарга, чогумчалыг болуп турган. Ынчалза-даа «төрээн» хөлгелер бүдүрүлгезин деткиирин база утпаза чогуур.

Ыраккы Чөөн чүктүң чурттакчыларынга ада-чурттуң, а ол ышкаш Россияга чыгган даштыкы марканың автомашиналарын таарымчалыг өртектерге садары-биле «Россияның демир-оруктары» ААН, АвтоВАЗ болгаш «РейлТрансАвто» чурттуң Ыраккы Чөөн чүгүнче «орус» автомашиналарны чиик өртекке сөөртүрүнүң дугайында дугуржулгага бо хонуктарда ат салган. Бо солун болуушкун ада-чурт автоүлетпүрүн деткиири-биле тодаргай ажылдар кылдынып турарын херечилеп турар. Чижээ, дугуржулга соонда сөөрткен «Жигули» азы «Лада» өртээ Ыраккы Чөөн чүкке чурттуң Европа девискээринде өртекке барык дең болур апаар. Мурнунда завод өртээ автомобильди демир-орукка сөөрткен соонда, барык ийи катап улгадып турган. Ынчангаш Ыраккы Чөөн чүк девискээриниң чурттакчылары ол хире өртекке эрги-даа болза, шынарлыг япон маркаларны колдады садып ап турганы ол. Чазак мындыг хемчегни тода шиитпирлеп эгелей берзе-даа, Россияның автомашиналарының шоолуг эвес шынарынга хамаарыштыр бедик негелде хереглекчилер аразында дөмей-ле арткан. Ынчангаш-ла черчерлерде хөй кижи киржикчилиг удурланыышкын акцияларының эртип турары ол деп билир апаар.

Мен бодаарымга, Сибирьже сөөртүр ада-чурт автомашиналарының өртектеринге база ындыг компенсация акша турган болза эки. Ынчалза-даа федералдыг удуртулга Ыраккы Чөөн чүк дээрге Сибирь эвес-тир деп санаан. Ооң кадында чуртче япон автомашиналар киир сөөртүлгези болгаш саарылгазы чөөн девискээрлерниң чурттакчыларының сөөлгү он-он беш чылдарда кол чемгерикчизи болуп келгенин шын билзе чогуур.

Төп Чазак россияжи автомашиналарның чөөн чүк девискээринче сөөртүлгезинге компенсацияларны чылдан чылче төлевезибиле Ыраккы Чөөн чүкте улуг хоорайларга даштыкы марканың автомобиль брендилерин чыыр чаа заводтарны тударын өөренип көрүп турар. Сөөлгү медээлер-биле алырга, даштыкы билдингир 25 автобүдүрүкчү РФ-ке тускай автозаводтарлыг болур сорулгалыг. Оларның чамдыктары, чижээ, «Тойота», «Форд», «Шевролет», «Рено», «Фольсваген» дээн ышкаш өске-даа билдингир маркалар боттарының чиик болгаш ортүмак өртектиг автомобильдерин Россияда чыып, чурт иштинде каш чыл садып-саарып турар апарган. Шак ынчаар Россияга чыып турар көрей «Сан-Енг» автомобильдиң үш аңгы хевирин ада-чурттуң өске-даа автомобильдери-биле кады Арат шөлүнге база бо средада делгеп тургускан турган.

Чазак ада-чурттуң автоүлетпүрүн деткип, бүгү иномаркаларга удур ажылды чуртка чарлаптарга, ооң заводтары боттарының автомобильдериниң өртектерин 2-5 хуу өстүрүпкен. «Бистиң автомобильдеривисти улус ам дөмей-ле садып ап эгелээр» деп бодал хевирлиг.

Бөгүн, январь 31-де, Москвага ада-чурт автоүлетпүрүнүң талалакчыларының болгаш иномаркаларның мөгейикчилериниң түңнел улуг ийи акциялары эртер.

Федералдыг Чазактың Даргазы В.Путин ада-чурттуң автомобиль үлетпүрүн деткип тургаш, ооң чиик өртектиг чамдык маркаларын, чижээ, «Окаларны» Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга болгаш тус чер дайыннарының киржикчилеринге күрүнеиң мурнундан дуза кылдыр садып бээрин аазаан турган. 2008 чылдың төнчүзүнге чедир бистиң республикада чурттап турар дайын киржикчилеринден 6 кижи тус-тузунда чиик «Ока» автомашиналарны азы ооң өртээнге дең 100 муң рубльди ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызын дамчыштыр алган. Оларның аразында Ленинград бүзээлэшкинининг хилинчектиг ажыг-човулаңын ол маадырлыг хоорайга шыдажып эрткен хамаатылар база бар.

Патриарх соңгуттунган, чүдүкчүлер амыраан

Орус православ шажын Патриарх II Алексий аарааш, эрткен чылдың төнчүзүнде «кызыл-дустаан» соонда, баштың чок арткан турган. Мындыг байдал чогум үр болбаан, орус православ шажын езу сагып тургаш, бодунуң кол ламазы – ээлчеглиг Патриархты бо неделяда, январь 27-де, Москвада Камгалакчы Христостуң дуганынга эрткен Поместный соборга (хуралга) соңгуп алды.

Чогум бо хуралдың бүдүүзүнде, январь 25-те, православ шажыннның Архиерейлер хуралы ол-ла кол дуганга болуп эрткен. Аңаа чүс ажыг архиерейлерден Патриарх дүжүлгезинге саадап болур үш кол кордакчы – Смоленскиниң болгаш Калининградтың митрополиди Кирилл, Калуганың болгаш Боровтуң митрополиди Климентий база Минскиниң болгаш Слуцкийниң митрополиди Филарет оларның кандидатуралары илерээн. Сөөлгү бо митрополит бодунуң кандидатуразын Поместный собор (хурал) мурнунда уштуп каапкан. Ынчап кээрге, даңзыга ийи кордакчының фамилиялары арткан.

Чогум Патриархты арткан ийи кордакчыдан бо вторникте соңгаан. Эң хөй – 508 үннү Смоленскиниң болгаш Калининградтың митрополиди Кирилл алгаш, Москваның болгаш бүгү Русьтуң Патриарх ламазы албан-дүжүлгениң он алды дугаар эдилекчизи болган. Удурланыкчызы арткан 200 четпес бадылаашкынны алган. Бо хүннерде 62 харлыг Кирилл аданы чамдык улус орус шажынның «даштыкы херектер сайыды» деп чугаалажыр. Шынап-ла, Патриарх чораан II Алексийниң удуртулгазы-биле хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылының түңнелинде, орус даштыкы православ шажынны чурттуң үндезин православ шажынынга ынчангы митрополит Кирилл катап кадып шыдаан.

Кайгамчык оратор, шажынчы, хөй санныг эртем номнарының автору, англи, француз болгаш немец дылдарны эки билир митрополит Кирилл бодунуң чүгле шажынчы эвес, а хөй-ниити ажылы-биле делегейниң чоннарының хүндүткелин чаалап алган.

Чаа соңгуттурган Патриарх Кириллге олбо чурттарның баштыңнарындан, шажын удуртукчуларындан чылыг сөстерлиг байыр чедириишкиннери хөй кээп турар. Россияның буддистери Патриарх Кириллге хамаарыштыр хомудалдыг-даа болза, аңаа дөмей-ле байырны чедиргеннер. Ужур ындыг. Маңаа ийи чыл бурунгаар Москвага делегей шажыннарының бүгү баштыңнарының чыыжы болуп турда, митрополит Кирилл ынаар Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаны чалавааның сарыг шажынның чүдүкчүлери улуг хомудал-биле хүлээп алган. Ынчан чүгле Кыдаттың удуртулгазы амырап арткан.

Москваның болгаш бүгү Русьтуң он алдыгы Патриарх ламазы Кириллдиң интронизациязы (дүжүлгеге саадаашкынының шажынчы езулалы) Москвада Камгалакчы Христостуң дуганынга даарта, февраль 1-де, эртер.

Ленинград Тиилелгезиниң хүнү

Бо неделяда, январь 27-де, Санкт-Петербург хоорай Ада-чурттуң Улуг дайынының каржы-дошкун чылдарында ынчангы Ленинградка болган немец-фашистиг эжелекчилерниң 900 чыгыы хонук бүзээлээшкинин үзе шапканының 65 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Ол хүннү амгы питержилер «Ленинград Тиилелгезиниң хүнү» деп чоргааралбиле адаарлар.

Дайын чылдарының узун болгаш аар бүзээлээшкининиң чылдарында Ленинградка чүс-чүс муң улуг-бичии чурттакчылар фашистерниң бомбалаашкынындан, артиллериялыг боолаашкындан болгаш улуг аш-чуттан өлген. Ону төөгүден билир бис. Ленинградчыларның (амгы питержилерниң), чаңгыс чер-чурттугларының эрес-маадырлыг, шыдамык чоруунга мөгейип, РФ-тиң Президентизи Д.Медведев бо неделяның эгезинде «соңгу найысылалга» чорду, ооң амгы чурттакчылары-биле ужурашты, Ада-чурттуң Улуг дайынының арткан хоочуннарының социал камгалалынга хамаарыштыр тодаргай сорулгаларны күрүне мурнунга салды.

Ол-ла хүн чурттуң амгы кол найысылалы Москва хоорайга база бир кончуг чугула болуушкун болган. Ол дээрге орус православ шажынның баштыңы болур – Москваның болгаш бүгү Русьтуң он алдыгы Патриарх ламазын соңгааны болур.

Өртээн 11 рубль деп доктааткан

Бо чүүлдү республика амыдыралындан автомобиль айтырыы-биле эгелээн мен. Ол тема-биле доозар бодап тур мен.

Январь айның сөөлгү бо неделязында Тыва Республиканың Чазаа Кызыл хоорайның кудумчуларында маңнап турар «Газель» маршрут автобустарның өртектерин бадырарының дугайында шиитпир хүлээп алган. Ол хүн бүрү аай-дедир аргыжып турар муңмуң улуг-бичии пассажирлерге таарымчалыг шиитпир, а номчукчуларга солун болуушкун болган.

«Газель» автомобильге бир чоруурунуң өртээн кывар-чаар материалдарның өртээниң батканы-биле кайы-даа талага: ооң ээзинге болгаш пассажирге таарымчалыг кылдыр 11 рубльге доктааткан. Ынаар ол автомашиналарны автомойкага чуурунуң, автосервистерге техниктиг хандырылгазының ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин база киирген. Чүгле ол хирезинде «Газельдерниң» техниктиг байдалдарынга, оваарымча чок башкарылгаларынга болгаш арыг-силиинге хамаарыштыр хөй санныг айтырыглар, чөптүг негелделер пассажирлерде ам-даа тургустунуп турар. Мен бо чүүлге оларның-биле оруктарга бо-ла болуп турар хөй санныг озал-ондактарның дугайында мырыңай биживейн тур мен. Чүге дизе бистиң бо материалга сорулгавыс – төнүп турар неделяның кол болуушкуннарын сайгарып чугаалажыры болгай...

Виктор САНДАР.

ПОНЕДЕЛЬНИК, февраль 2

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.20 «Детективы».
14.00 Другие новости.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.20 Жди меня.
19.10 «След».
20.00 «Жаркий лед», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Широка река», т/с.
22.30 «Клан».
23.30 Ночные новости.
00.50 Гении и злодеи.
01.20 Фильм «Обыкновенный преступник».
02.50 Мистический триллер «Давно умерший».
04.20 - 04.50 «Детективы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

07.25 Доброе утро, Россия!
08.55 «Гвардия. Мы были простыми смертными». Фильм Александра Сладкова.
09.50 «Карамболь», т/с.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Заяц который любил давать советы», м/ф.
12.00 Детектив «Сержант милиции».
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 «Сержант милиции». Продолжение.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 Вести. Дежурная часть.
18.10 «Однажды будет любовь», т/с.
19.05 «Кармелита. Цыганская страсть», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Откройте, милиция!», т/с.
22.45 «Дежурный по стране». Михаил Жванецкий.
23.45 Вести +.
00.05 - 01.37 Боевик «Шары ярости».

НТВ

06.00 «Сегодня утром».
09.00 «Кулинарный поединок».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
11.00 Следствие вели...
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 Боевик «Огонь из преисподней».
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.35 Боевик «Кодекс чести».
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Боевик «Зверобой».
21.40 Честный понедельник.
22.40 «Ты не поверишь! Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 Сериал «Адреналин».
00.20 «Школа злословия».
01.10 «Quattroruote».
01.45 Боевик «Нью-Джек Сити».
04.00 Сериал «Кошмары и фантазии».
05.05 - 06.00 Сериал «Без следа-6».

СТС

06.00 «Зена - королева воинов»,т/с.
06.55 «Смешарики», м/ф.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Люба, дети и завод», т/с.
10.00 «Кино в деталях».
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Школа № 1», т/с.
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Зорро. Поколение Зет», м/ф.
14.00 «Лизун и настоящие охотники за привидениями», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Друпи-суперсыщик», м/ф.
15.30 «Чародейки», м/ф.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 «Галилео».
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Кадетство», т/с.
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Золотой ребенок», фильм.
22.45 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Кино в деталях».
01.30 «Анатомия страсти».
03.20 «О.С. - одинокие сердца».
05.00 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «я».
07.00 «Такси».
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», т/с.
08.00 «Привет! Пока!»
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 Гуманоиды в Королеве».
10.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
12.00 «Настоящие монстры», м/с.
12.30 «Жизнь и приключения робота-подростка», м/с.
13.00 «Как говорит Джинджер», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», т/с.
14.00 Программа «Колесо».
14.30 «Дом-2. Live».
15.30 «Граф Монте Кристо».
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 Новости.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом 2. Город любви».
22.00 Комедия «Шпионки».
23.45 «Дом-2. После заката».
00.20 Новости.
00.50 «Убойная лига».
02.05 Фильм «Вечеринка на Ибице».
03.55 «Дом-2. Новая любовь!»
04.50 «Необъяснимо, но факт».
05.45 - 06.00 «Саша+Маша», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Розовая пантера», м/ф.
08.00 Домашняя энциклопедия.
08.30 Мировые бабушки.
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Скажи, что не так?»
11.00 «Сильное лекарство».
12.00 Домашняя энциклопедия.
12.30 Мировые бабушки.
13.00 «Мы из джаза», музкомедия.
14.45 Улицы мира.
15.00 «Модный журнал».
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Скажи, что не так?!»
18.00 «Кто в доме хозяин?», т/с.
18.30 «Ты - моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Единожды солгав...», драма.
01.25 «Модный журнал».
02.25 «Наперекор судьбе», т/с.
03.15 «Белиссима», т/с.
04.05 «Мачеха», т/с.
04.50 «Не родись красивой», т/с.
05.30 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00-10.30 «Утро на Пятом».
10.30 Сейчас.
10.40 «История львицы».
11.10 «В поисках рая. Индийские робинзоны».
12.05 Моя планета.
13.30 Сейчас.
14.00 «Отряд «Дельта»», фильм.
16.30 Сейчас.
16.50 «Мир природы. Чарующие острова Сулавеси».
17.55 Экстренный вызов 112.
18.00 Открытая студия.
19.00 Экстренный вызов 112.
19.30 Сейчас.
20.00 «Утраченные миры».
21.00 «Оружие России. Воздушная кавалерия».
22.00 Экстренный вызов 112.
22.30 Сейчас.
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Живая история: «Красный век».
00.10 Фильм «Пэтти Херст».
02.10 «Веер леди Уиндермир», комедия.
05.50 - 06.55 «Тайны Мочика».

КУЛЬТУРА

07.00 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...»
10.50 Фильм «Валерий Чкалов».
12.15 70 лет Юрию Росту. «Линия жизни».
13.10 «Пятое измерение».
13.40 «Телетеатр. Классика». Сергей Евлахишвили на ТВ.
14.30 «Театр Клары Газуль. Женщина-дьявол». Телеспектакль.
16.00 «Серебряный конь», м/ф.
16.25 «Грозовые камни».
16.50 «Дневник большой кошки».
17.20 «Ночной полет».
17.50 Энциклопедия. «Вергилий».
18.00 «Аксум».
18.15 «Достояние республики». Сабуровская крепость. (Орловская область).
18.30 «БлокНОТ».
19.00 Тайны забытых побед. «Закрытое небо».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Крутые дороги Дмитрия Лихачева».
20.25 «Живые камни».
21.20 Юбилей Отара Иоселиани. «Острова».
22.05 «Три тайны адвоката Плевако».
22.35 «Тем временем».
23.30 Новости культуры.
23.55 «Фавориты луны».
01.40 «Живые камни».
02.35 - 02.55 Фортепианные миниатюры С.Рахманинова исполняет А.Гиндин.

ВТОРНИК, февраль 3

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.10 «След», т/с.
20.00 «Жаркий лед», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Широка река», т/с.
22.30 «Вместе навсегда».
23.30 Ночные новости.
23.50 Комедия «Знахарь».
01.50 Триллер «Невеста».
03.50 «Чудом спасенные».
04.30 – 04.55 «Детективы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

07.25 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

08.55 Амыдыралдың айтырыглары. Дорт эфир. Т. 5-21-84.
09.40 Хөгжүмнүг байыр.

РОССИЯ

09.50 «Карамболь», т/с.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Шел трамвай Десятый номер», м/ф.
12.05 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.

РОССИЯ

14.40 «Ваша честь», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 «Однажды будет любовь», т/с.
19.05 «Кармелита. Цыганская страсть», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Откройте, милиция!», т/с.
22.50 «Трафик. Трагедию зовут коаксил». Фильм Аркадия Мамонтова.
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 Фильм «Состояние сердца».
01.45 - 02.38 Горячая десятка.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
09.10 Сериал «Скорая помощь».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Чистосердечное признание.
11.00 Сериал «Место под солнцем».
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Мангуст», т/с.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 «Кодекс чести», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Боевик «Зверобой».
21.40 Очная ставка.
22.40 «Ты не поверишь! Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 Остросюжетный фильм «Большие ставки».
04.10 Сериал «Кошмары и фантазии».
05.05 - 06.00 Сериал «Без следа-6».

СТС

06.00 «Зена – королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/с.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Люба, дети и завод», т/с.
10.00 «Развод и девичья фамилия».
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Школа № 1», т/с.
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Зорро. Поколение Зет», м/с.
14.00 «Лизун и настоящие охотники за привидениями», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей».
15.00 «Друпи-суперсыщик», м/ф.
15.30 «Чародейки», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Кадетство», т/с.
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Любовь на острове», фильм.
22.35 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Слава богу, ты пришел!»
02.00 «Анатомия страсти», т/с.
03.50 - 05.20 «О.С. – одинокие сердца».

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
07.00 НОВОСТИ.
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
08.00 «Привет! Пока!».
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 Гуманоиды в Королеве».
10.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
12.00 «Настоящие монстры», м/с.
12.30 «Жизнь и приключения робота-подростка», м/с.
13.00 «Как говорит Джинджер», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», т/с.
14.00 Программа «Саквояж». (повтор).
14.30 «Дом-2. Live».
16.00 «Шпионки», комедия.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комедия «Она - мужчина».
00.00 «Дом-2. После заката».
00.30 НОВОСТИ.
01.05 «Убойная лига».
02.15 «Дом-2. Новая любовь!»
03.15 «Необъяснимо, но факт».
04.10 - 06.00 «Возможности пластической хирургии».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Розовая пантера», м/ф.
08.00 Домашняя энциклопедия.
08.30 ИноСтранная кухня.
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Скажи, что не так?»
11.00 «Сильное лекарство».
12.00 Домашняя энциклопедия.
12.30 ИноСтранная кухня.
13.00 «Единожды солгав», фильм.
15.00 «Городское путешествие».
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Скажи, что не так?»
18.00 «Кто в доме хозяин?», т/с.
18.30 «Ты – моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство»,т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Законный брак», фильм.
01.20 «Городское путешествие»
02.20 «Наперекор судьбе», т/с.
03.10 «Белиссима», т/с.
03.55 «Мачеха», т/с.
04.40 «Не родись красивой», т/с.
05.25 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 - 10.30 «Утро на ПЯТОМ».
10.30 «Сейчас».
10.40 «Драконы Галапагоса».
11.45 «Оружие России». Воздушная кавалерия».
12.40 «Моя планета».
13.30 «Сейчас».
14.35 «Микеланджело».
15.40 Живая история. «Красный век».
16.30 «Сейчас».
16.50 «Мир природы. Остров сокровищ».
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 «Открытая студия».
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 «Сейчас».
20.00 «Золотоискатели: Холодное золото Аляски».
21.00 «Завещание барона Штиглица».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 «Сейчас».
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 «Живая история. «Красный век».
00.10 «Пуля», мелодрама.
02.50 «Пещерный человек», фильм.
04.20 «Любовь в Риме», фильм.
06.10 – 06.55 «Крысиные войны».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...».
10.50 «Приваловские миллионы», фильм.
12.15 «Священные игрушки».
12.30 «Тем временем».
13.25 Academia.
13.55 «Добряки». Режиссер К.Шахназаров.
15.15 «Лахор. Слепое зеркало прошлого».
15.30 «Дворцовые тайны».
16.00 «Серебряный конь», м/ф.
16.25 «Грозовые камни».
16.50 «Дневник большой кошки».
17.20 «Ночной полет».
17.50 «Рембранд ван Рейн».
18.00 «Гималаи. Горная дорога в Дарджилинг. Путешествие в облака».
18.20 200 лет со дня рождения композитора. Ф.Мендельсон-Бартольди. Концерт для скрипки с оркестром. Дирижер и солистка Л.Исакадзе.
19.00 Тайны забытых побед. «Лунная гонка».
19.30 Новости культуры
19.55 «Крутые дороги Дмитрия Лихачева».
20.25 «Картографы».
21.20 65 лет Александру Бородянскому. «Кухня сценариста».
22.00 Жизнь замечательных идей.
22.25 «Тель-Авив. Белый город».
22.45 «Апокриф».
23.30 Новости культуры.
23.55 «И стал свет».
01.35 «Гималаи. Горная дорога в Дарджилинг. Путешествие в облака».
01.55 - 02.55 «Картографы».

СРЕДА, февраль 4

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.10 «След».
20.00 «Жаркий лед», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Широка река», т/с.
22.30 «Сергей Мартинсон. Комический злодей».
23.30 Ночные новости.
23.50 Фильм «Дикая грация».
01.40 Комедия «Черная зависть».
03.20 - 04.50 Комедия «Танцы улиц».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

08.55 «Секреты вечной молодости».
09.50 «Карамболь», т/с.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Волшебная палочка», м/ф.
12.05 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.

РОССИЯ

14.40 «Ваша честь», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

16.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.25 «Женщина без прошлого»,т/с.
18.10 «Однажды будет любовь»,т/с.
19.05 «Кармелита. Цыганская страсть», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Откройте милиция!», т/с.
22.50 «Территория детства. Ликбез для взрослых».
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 - 02.25 «Герои Шипки», фильм.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
09.10 Сериал «Скорая помощь».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Особо опасен!
11.00 Сериал «Место под солнцем».
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Мангуст», т/с.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 «Кодекс чести», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Боевик «Зверобой».
21.40 И снова здравствуйте!
22.40 «Ты не поверишь! Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 Остросюжетный сериал «Адреналин».
00.25 «Борьба за собственность».
01.00 Суд присяжных.
02.00 Боевик «Цель - президент».
04.05 Сериал «Кошмары и фантазии».
05.05 – 06.00 «Без следа-6», т/с.

СТС

06.00 «Зена - королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Люба, дети и завод».
10.00 «Развод и девичья фамилия», т/с.
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Школа №1 », т/с
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Зорро. Поколение Зет», м/с.
14.00 «Лизун и настоящие охотники», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Друпи-суперсыщик», м/с.
15.30 «Чародейки», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Кадетство», т/с.
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Пес-каратист», фильм.
22.35 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Слава богу, ты пришел!»
01.40 «Анатомия страсти», т/с.
03.35 «О.С. - одинокие сердца».
05.10 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
07.00 НОВОСТИ.
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
08.00 «Привет! Пока!».
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 Гуманоиды в Королеве».
10.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
12.00 «Настоящие монстры», м/с.
12.30 «Жизнь и приключения робота-подростка», м/с.
13.00 «Как говорит Джинджер», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», т/с.
14.00 Молодежная программа «Про...+».
14.30 «Дом-2. Live».
15.55 «Она - мужчина», комедия.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ.
19.20 «Открытый вопрос». Тел.в студии 2-22-12.
20.00 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комедия «Смотрите все.com».
23.45 «Дом-2. После заката».
00.20 НОВОСТИ.
00.50 «Убойная лига».
02.00 «Дом-2. Новая любовь!»
03.00 «Необъяснимо, но факт».
03.55 «Возможности пластической хирургии».
05.45 - 06.00 «Саша+Маша», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Розовая пантера», м/ф.
08.00 Домашняя энциклопедия.
08.30 Спросите повара.
09.00 Дела семейные.
10.00 «Скажи, что не так?!»
11.00 «Сильное лекарство».
12.00 Домашняя энциклопедия.
12.30 Спросите повара.
13.00 «Законный брак», фильм.
15.00 Декоративные страсти.
15.30 Женская форма.
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Скажи, что не так?!»
18.00 «Кто в доме хозяин?», т/с.
18.30 «Ты - моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Подземка», драма.
01.30 Декоративные страсти.
02.00 Женская форма.
02.30 «Наперекор судьбе», т/с.
03.20 «Белиссима», т/с.
04.05 «Мачеха», т/с.
04.50 «Не родись красивой», т/с.
05.35 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 - 10.30 «Утро на Пятом».
10.30 Сейчас.
10.40 «Идеальный рой».
11.45 «Завещание барона Штиглица».
12.40 Моя планета.
13.30 Сейчас.
14.35 «Баги Сигел. Ставка на мафию».
15.35 Живая история: «Красный век».
16.30 Сейчас.
16.50 «Мир природы. Последний шанс дикой собаки».
17.55 Экстренный вызов 112.
18.00 Открытая студия.
19.00 Экстренный вызов 112.
19.30 Сейчас.
20.00 «Когда погода изменила историю. Гонка к Ному».
21.00 «Кукрыниксы против Геббельса».
22.00 Экстренный вызов 112.
22.30 Сейчас.
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Живая история: «Красный век».
00.10 «Спящий», фильм.
01.55 Мелодрама «Куба».
04.00 Фильм «Саммит».
05.20 «Лохнесское чудовище: Небывалый эксперимент».
06.15 - 06.55 «Лихорадка динозавров».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...»
10.50 «Приваловские миллионы», 2-я серия. Режиссер Я.Лапшин.
12.15 «Колокольная профессия».
12.45 «Апокриф».
13.25 «Век Русского музея».
13.55 «Путь к причалу». Режиссер Г.Данелия.
15.20 Живое дерево ремесел.
15.30 «Плоды просвещения».
16.00 «Серебряный конь», м/ф.
16.25 «Грозовые камни».
16.50 «Дневник большой кошки».
17.20 «Ночной полет».
17.50 «Аль-Бируни».
18.00 «Мертв.Город руин на Шелковом пути».
18.15 «Григорий Большаков. Большой певец Большого театра».
19.00 Тайны забытых побед. «Оружие победы: ИЛ-2».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Крутые дороги Дмитрия Лихачева».
20.25 «Картографы».
21.20 Власть факта.
22.00 «Теория относительности счастья. По Андрею Будкеру».
22.45 Цвет времени. Альманах по истории искусств.
23.30 Новости культуры.
23.55 «Охота на бабочек».
01.55 - 02.55 «Картографы».

ЧЕТВЕРГ, февраль 5

1 КАНАЛ

05.00 «ДОБРОЕ УТРО».
09.00 НОВОСТИ.
09.05 Малахов +.
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.20 «Детективы».
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви».
16.10 «Давай поженимся!».
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «Пусть говорят».
19.10 «След».
20.00 «Жаркий лед».
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Широка река».
22.30 «Человек и закон».
23.30 Ночные новости.
23.50 Судите сами.
00.50 «Волчья стая».
01.30 Европейский хоккейный тур. Сборная России - Сборная Швеции.
03.50 «Кого выбирает Фортуна».
04.30 - 05.00 «Детективы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

07.25 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

08.55 Ажыы-биле... Дорт эфир. Тел. 5-21-84.
09.40 Хөгжүмнүг байыр.

РОССИЯ

09.50 «Карамболь», т/с.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Алло! Вас слышу!», м/ф.
12.05 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.

РОССИЯ

14.40 «Ваша честь», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

16.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 Однажды будет любовь», т/с.
19.05 «Кармелита. Цыганская страсть», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Откройте, милиция!», т/с.
22.50 «Птица счастья Николая Гнатюка».
23.45 Вести +
00.05 - 02.08 Фильм «Клют».

НТВ

06.00 «Сегодня утром».
09.05 Сериал «Скорая помощь».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 «Чудо-люди».
11.00 Сериал «Место под солнцем».
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Мангуст», т/с.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.35 «Кодекс чести», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Боевик «Зверобой».
21.30 «К барьеру!»
22.40 «Ты не поверишь! Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 Остросюжетный сериал «Адреналин».
00.25 Авиаторы.
00.55 Суд присяжных.
02.00 «Зубастики-2: основное блюдо».
03.40 «Просто цирк».
04.10 Сериал «Кошмары и фантазии».
05.05 - 06.00 Сериал «Без следа-6».

СТС

06.00 «Люди Икс», м/ф.
06.55 «Смешарики», м/ф.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Люба, дети и завод».
10.00 «Развод и девичья фамилия».
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Школа №1», т/с.
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Зорро. Поколение Зет», м/ф.
14.00 «Лизун и настоящие охотники за привидениями», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Друпи-суперсыщик», м/ф.
15.30 «Черный плащ», м/ф.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 «Галилео».
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Кадетство», т/с.
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Директор», фильм.
23.10 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Слава богу, ты пришел!»
01.45 «Анатомия страсти», т/с.
03.35 «О.С. - одинокие сердца».
05.10 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я».
07.00 НОВОСТИ.
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», т/с.
08.00 «Привет! Пока!»
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 Гуманоиды в Королеве».
10.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
12.00 «Настоящие монстры», м/с.
12.30 «Жизнь и приключения робота-подростка», м/с.
13.00 «Как говорит Джинджер», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», м/с.
14.00 «Такси».
14.30 «Дом-2. Live»
16.10 «Смотрите все.com», комедия.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ.
19.30 Программа «Наш город».
20.00 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комедия «Джордж из джунглей».
23.40 «Дом-2. После заката».
00.10 Новости, молодежная программа «ПРО...+»
00.45 «Убойная лига»
02.00 «Дом-2. Новая любовь!»
02.55 «Необъяснимо, но факт»
03.50 «Возможности пластической хирургии».
05.40 - 06.00 «Саша+Маша», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Розовая пантера», м/ф.
08.00 Домашняя энциклопедия.
08.30 Сладкие истории.
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Скажи, что не так?!»
11.00 «Сильное лекарство».
12.00 Домашняя энциклопедия.
12.30 Сладкие истории.
13.00 «Карантин», фильм.
14.35 Вкусы мира.
14.45 Цветочные истории.
15.00 «В мире животных».
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Скажи, что не так?!»
18.00 «Кто в доме хозяин?», т/с.
18.30 «Ты - моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Город зажигает огни».
01.25 «В мире животных».
02.25 «Наперекор судьбе», т/с.
03.15 «Белиссима», т/с.
04.00 «Мачеха», т/с.
04.45 «Не родись красивой», т/с.
05.30 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

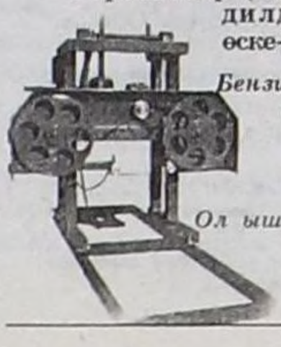
5 КАНАЛ

07.00-10.30 «Утро на Пятом».
10.30 Сейчас.
10.40 «Жизнь с горилами».
11.45 «Кукрыниксы против Геббельса».
12.40 Моя планета.
13.30 Сейчас.
14.35 «Кельвин Кляйн: джинсовый король».
15.35 Живая история: «Красный век».
16.30 Сейчас.
16.50 «Мир природы. Заговор собак».
17.55 Экстренный вызов 112.
18.00 Открытая студия.
19.00 Экстренный вызов 112.
19.30 Сейчас.
20.00 «Это реально? Спиритические сеансы».
21.00 «Авантюра века. Полет Матиаса Руста».
22.00 Экстренный вызов 112.
22.30 Сейчас.
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Живая история: «Красный век».
00.10 «Шериф Уорлока».
02.30 «Намертво связанные».
04.30 «Вы не получите Эльзас и Лотарингию».
06.00 - 06.55 «Пираты с Вайды».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...»
10.50 «Тайна золотой горы». Режиссер Н.Гусаров.
12.05 «Знамя и оркестр, вперед!»
12.35 Живое дерево ремесел.
12.45 «Теория относительдьности счастья. По Андрею Будкеру».
13.25 «Письма из провинции». Белев (Тульская область).
13.55 «Допрос». Режиссер Р.Оджагов.
15.30 «Отечество и судьбы». Энгельгардты.
16.00 «Серебряный конь», м/ф.
16.25 «Грозовые камни»
16.50 «Дневник большой кошки».
17.20 «Ночной полет».
17.50 «Веллингтон».
18.00 «Гробницы Когуре. На страже империи».
18.15 «Царская ложа». IX Международный зимний фестиваль «Площадь искусств».
19.00 Тайны забытых побед. «Звезда Северина».
19.30 Новости культуры.
19.50 «Камерная пьеса для двух городов».
20.30 Сквозное действие.
21.20 Черные дыры. Белые пятна.
22.05 Сквозное действие.
22.35 «Культурная революция».
23.30 Новости культуры.
23.55 «Дитя просвещения». Режиссер Д.Винь 1 -я и 2-я серия.
01.40 М. Равель. Вальс. Исполняет Б.Березовский (ф-но).
01.55 - 02.55 «Мир моржа». «Мир морского льва».

Борбактаар (оцилиндровщик), хөй бистиг, ленталыг ыяш дилдирер станоктар, кромкорезтер болгаш өске-даа дериглерни ЗАВОДТУҢ ӨРТЕКТЕРИ-БИЛЕ

Бензин-биле (Honda), электри-биле хирээ бистерин чидидери, солуур станоктар, артык кезектер.

Bi-Metal (Швеция), REZ (Германия) фирмаларның хирээлери

Ол ышкаш ленталыг бистерни чидидип, солуп турар

Төл.: 8 (923) 394-80-28;
8 (906) 997-28-90;
5-46-79, 5-06-83

ПЯТНИЦА, февраль 6

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов+».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.20 «Детективы».
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «Пусть говорят».
19.00 Поле чудес.
20.00 «Жаркий лед», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Широка река», т/с. Заключительная серия.
22.30 Фильм «Смерть супермена».
02.20 Комедия «Укрощение строптивой».
04.20 - 05.40 Триллер «Жестокие игры-3».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

08.55 «Мусульмане».
09.05 «Мой серебряный шар. Виталий Соломин».
10.00 «Карамболь», т/с.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Петух и краски», м/ф.
12.05 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 «Ваша честь», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.05 «Однажды будет любовь»,т/с.
19.00 «Кармелита. Цыганская страсть», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Юрмала».
22.55 Фильм «Четвертое колесо».
00.30 - 02.18 Фильм «Убрать Картера».

НТВ

06.00 «Сегодня утром».
09.05 Сериал «Скорая помощь».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 «Лихие 90-е».
11.00 «Место под солнцем», т/с.
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 Детективный сериал «Мангуст».
15.30 Обзор. Спасатели.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 Сериал «Кодекс чести-2».
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Следствие вели...
20.35 Чрезвычайное происшествие. Расследование.
21.00 Фильм «Ты мне снишься...»
22.55 Фильм «Разоблачение».
01.25 Наша тема.
02.00 «И в радости, и в горе», х/ф.
03.35 Сериал «Кошмары и фантазии».
04.30 - 05.25 Сериал «Без следа-6».

СТС

06.00 «Люди Икс», м/ф.
06.55 «Смешарики», м/ф.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки».
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Папины дочки», т/с.
10.00 «Развод и девичья фамилия».
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Школа №1», т/с.
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Зорро. Поколение Зет», м/ф.
14.00 «Лизун и настоящие охотники за привидениями», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Друпи-суперсыщик», м/ф.
15.30 «Черный плащ», м/ф.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 «Галилео».
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Кадетство», т/с.
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Тройной форсаж. Токийский дрифт», фильм.
23.00 «В бреду».
00.50 «Анатомия страсти».
02.40 «О.С. - одинокие сердца».
04.30-05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я».
07.00 Новости.
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
08.00 «Привет! Пока!»
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 «Гуманоиды в Королеве».
10.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
12.00 «Настоящие монстры», м/с.
12.30 «Котопес», м/с.
13.00 «Как говорит Джинджер», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», т/с.
14.00 «Такси».
14.30 «Дом-2. Live».
16.00 «Остров сокровищ», комедия.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 Новости. «Расклад недели», программа «Колесо».
20.00 «Интуиция».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Наша Russia».
22.30 «Любовь на районе».
23.30 «Секс» с Анфисой Чеховой».
00.00 «Дом-2. После заката».
00.30 Новости. «Расклад недели».
01.00 «Убойная лига».
02.10 «Дом-2. Новая любовь!».
03.10 «Необъяснимо, но факт».
04.00 «Возможности пластической хирургии».
05.50 - 06.00 «Саша+Маша», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Розовая пантера», м/ф.
08.00 Домашняя энциклопедия.
08.30 «Мир в твоей тарелке».
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Скажи, что не так?!»
11.00 «Сильное лекарство».
12.00 Домашняя энциклопедия.
12.30 «Мир в твоей тарелке».
13.00 Мелодрама «Город зажигает огни».
15.00 «Династия». Дресировщики Багдасаровы.
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Скажи, что не так?!»
18.00 «Кто в доме хозяин?», т/с.
18.30 «Ты - моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Танцуй, танцуй», муз. мелодрама.
02.15 «Династия». Дресировщики Багдасаровы.
03.15 «Наперекор судьбе», т/с.
04.00 «Белиссима», т/с.
04.45 «Мачеха», т/с.
05.30 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00-10.30 «Утро на Пятом».
10.30 Сейчас.
10.40 «Львы из темноты».
11.45 «Авантюра века. Полет Матиаса Руста».
12.40 Моя планета.
13.30 Сейчас.
14.35 «100 лет ужаса. Невидимое зло».
15.40 Живая история: «Красный век».
16.30 Сейчас.
16.50 «Мир природы. Людоеды Цаво».
17.55 Экстренный вызов 112.
18.00 Открытая студия.
19.00 Экстренный вызов 112.
19.30 Сейчас.
20.00 «Гении животного мира. Голубь».
21.00 «Другой мир. Атака клонов».
22.00 Экстренный вызов 112.
22.30 Сейчас.
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Фильм «Возвращение высокого блондина».
00.55 История рока: Группа «Doors». Предисловие А.Васильева (группа «СПЛИН»).
02.15 «Сатирикон», драма.
04.30 «Лучшее из Голливуда вместе с Табом Хантером».
06.15 - 06.55 «Иран: за покрывалом».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.30 «Художественные музеи мира».
11.00 Фильм «Марионетки».
12.40 «Я природный казак... Василий Суриков».
13.20 «Культурная революция».
14.15 «Отарова вдова». Режиссер М. Чиаурели..
15.30 «Плоды просвещения».
16.00 «В музей - без поводка».
16.10 «Недодел и Передел», м/ф.
16.20 «За семью печатями».
16.50 «Дневник большой кошки».
17.20 Игорь Ясулович в моноспектакле по пьесе А.Слаповского «Рекорд».
17.50 «Франсиско Писарро».
18.00 «Разночтения».
18.30 «Камертон».
19.00 Смехоностальгия.
19.30 Новости культуры.
19.55 «Сферы».
20.40 Фильм «Зимняя встреча».
22.30 «Линия жизни». Александр Кушнер.
23.30 Новости культуры.
23.55 Фильм «Дитя просвещения». 3-я и 4-я серия.
01.40 Дж. Верди. Увертюра к опере «Сицилийская вечерня».
01.55 «Сферы».
02.35 - 02.55 «Остров Сен-Луи. Город женщин».

СУББОТА, февраль 7

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Фильм «Вертикаль».
07.30 Играй, гармонь любимая!
08.10 Дисней-клуб: «Новая школа императора», «Доброе утро, Микки!»
09.00 Слово пастыря.
09.20 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.50 «Сергей Мартинсон. Комический злодей».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Ералаш.
12.30 Комедия «Особенности национальной охоты в зимний период».
14.00 Михаил Задорнов. «Этот безумный, безумный мир».
15.20 Фильм «Изгой».
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.10 «Кто хочет стать миллионером?»
19.10 Юбилейный вечер Юрия Николаева.
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Юбилейный вечер Юрия Николаева. Продолжение.
22.30 «Прожекторперисхилтон».
23.00 Фильм «Соучастник».
01.10 Европейский хоккейный тур. Сборная России - Сборная Финляндии.
03.10 Триллер Стивена Кинга «Лунатики».
04.40 Сериал «Акула».
05.20 - 05.50 «Детективы».

РОССИЯ

05.25 Детектив «Сосед».
06.50 Вся Россия.
07.00 Сельский час
07.30 Диалоги о животных
08.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

08.10 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

08.20 «Военная программа».
08.45 «Субботник».
09.20 «Девица Бигелоу, или Жевательная история», м/ф.
09.25 А. Мягков, В. Дворжецкий, С.Немоляева и Е.Ханаева в фильме «4:0 в пользу Танечки».
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.10 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА ЧЕРДЕ.
11.20 Навигатор. Новая версия.
11.50 Коллаж.
12.00 Хөгжүмнүг байыр.

РОССИЯ

12.20 «Комната смеха».
13.15 «Сенат».
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Правила самой обаятельной. Ирина Муравьева».
15.20 Комедия «Самая обаятельная и привлекательная».
16.55 Субботний вечер.
18.50 Фильм «Ключи от счастья».
20.00 ВЕСТИ в субботу.
20.40 «Ключи от счастья». Продолжение.
23.20 Мировое кино. Стивен Сигал в боевике «Предельная глубина».
01.10 - 03.26 Фильм по роману Стивена Кинга «Долорес Клейборн».

НТВ

05.25 «Остров сокровищ-3: тайна на острове сокровищ».
07.05 «Аниматрица», м/с.
07.30 Сказки Баженова.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Лотерея «Золотой ключ».
08.45 «Без рецепта». Доктор Бранд.
09.20 Смотр.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.55 «Кулинарный поединок».
12.00 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.25 Особо опасен!
14.05 «Кремлевские похороны». Борис Пуго».
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Женский взгляд».
17.00 Сериал «Закон и порядок».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.25 Профессия - репортер.
19.50 «Программа максимум».
20.50 «Русские сенсации».
21.40 Ты не поверишь!
22.30 «Ты смешной!» Финал.
00.25 Роберт Тэйлор в фильме «Квентин Дорвард».
02.20 Сериал «Закон и порядок».
03.20 Сериал «Кошмары и фантазии».
04.15 - 05.10 Сериал «Без следа-6».

СТС

06.00 «Зорро. Возвращение в будущее», м/ф.
07.15 «Сказка о царе Салтане», м/ф.
08.20 «Смешарики», м/ф.
08.30 «Инь, Янь, Йо!», м/ф.
09.00 «Детские шалости».
10.45 «Долина динозавров».
13.00 «Кряк-Бряк», м/ф.
13.30 «Детеныши джунглей», м/ф.
14.00 «Король Лев. Тимон и Пумба», м/ф.
15.00 «Аладдин», м/ф.
16.00 «6 кадров».
17.00 «Самый умный». Шопоголик».
19.00 «6 кадров».
19.30 «Атлантида-2.Возвращение Майло», м/ф.
21.00 «Люди в черном».
22.50 «6 кадров».
23.00 «Слава богу, ты пришел!» Лучшее.
00.00 «Счастливое число Слевина».
02.05 «Пульс».
03.45 «Ад».
05.20 - 05.30 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Дрейк и Джош».
07.00 НОВОСТИ, «Расклад недели», программа «Колесо».
08.15 «Саша + Маша».
09.00 «Дом-2. Город любви».
10.00 «Школа ремонта».
11.00 «Как вырастить гения».
12.00 «Правда об экстрасенсах».
13.00 «Клуб бывших жен».
14.00 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
15.00 «Возможности пластической хирургии».
16.00 Большое кино по выходным. «Целуя девушек».
18.30 «Женская лига».
19.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
19.30 Развлекательно-познавательная программа «Саквояж».
20.00 «Наша Russia».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Комеди Клаб».
23.00 «Наша Russia».
23.30 «Убойная лига».
00.40 «Убойной ночи».
01.15 «Секс» с Анфисой Чеховой».
01.45 «Дом-2. После заката».
02.15 «Дом-2. Новая любовь!»
03.10 «Необъяснимо, но факт».
04.05 «Возможности пластической хирургии».
05.50 - 06.00 «Саша + Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Любопытный Джордж», м/ф.
08.00 «Приключения карманных дракончиков», м/ф.
08.30 Иностранная кухня.
09.00 Живые истории.
10.00 Декоративные страсти.
10.30 Спросите повара.
11.00 Мать и дочь.
12.00 «Танцуй, танцуй», муз. мелодрама.
14.45 Улицы мира.
15.00 «В мире животных».
16.00 «Приключения Сары Джейн».
18.30 «Счастливая карта».
19.30 «Интриганка», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
21.00 «Она написала убийство»,т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Небеса обетованные». Мелодрама.
02.00 Мать и дочь.
03.00 «Приключения Сары Джейн».
04.55 «Интриганка», т/с.
05.45 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 «Битва за Мидуэй».
08.05 «Попай - приключения- продолжаются», м/ф.
08.35 «Рассказы из детства», м/ф.
09.00 «Дом волшебника», т/с.
09.30 «Фантомаска».
09.55 «Ангус и Черил», м/ф.
10.00 Фильм «Изумительный мистер Бланден».
11.55 «Нибелунги: Зигфрид».
13.40 «Звезды в мире животных: Энтони Хопкинс и львы».
14.45 Культурный слой.
15.15 «Исторические хроники с Николаем Сванидзе».
16.10 Фильм «Возвращение высокого блондина».
17.45 «Встречи на Моховой».
18.35 Живая история: Фильм «Самая обаятельная и привлекательная».
19.30 Сейчас.
19.50 «Дела давно минувших дней». В ролях: Сергей Дворецкий, Валерий Ольшанский, Михаил Глузский, Владимир Этуш, Михаил Кокшенов, Петр Меркурьев, Бруно Фрейндлих.
21.45 Джеймс Бонд - агент 007. «Только для ваших глаз».
00.15 «Полицейский». В главной роли Джеймс Вудс.
02.20 «Восставший из ада -4». Фильм ужасов.
03.50 «Суд королевской скамьи».
04.30 «100 лет ужаса».
06.15 - 06.55 «Голоса Ду-Вопа».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс» на русском языке.
10.10 Библейский сюжет.
10.40 «Актриса». Режиссер Л.Трауберг.
11.55 «Дрезден и Эльба. Саксонский канал».
12.15 Кто в доме хозяин.
12.45 «Спящая красавица». Режиссер С.Парницкий.
14.20 «Путешествия натуралиста».
14.50 «Путешествие по времени».
15.30 «Охра и вода».
16.25 П. Санаев. «Похороните меня за плинтусом». Спектакль.
19.25 «Романтика романса».
20.10 Магия кино.
20.50 «Предчувствие любви». Режиссер Т. Шахвердиев.
22.00 Новости культуры.
22.20 «Франкенштейн». Режиссер Д.Меркурио.
23.55 «Медичи. Крестные отцы Ренессанса».
00.55 Джон Леннон. «Представь себе».
01.55 - 02.55 «Охра и вода».

ВОСКРЕСЕНЬЕ, февраль 8

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Фильм «Большой капкан, или Соло для кошки при полной луне».
07.50 Служу Отчизне!
08.20 Дисней-клуб: «Умелец Мэнни», «Доброе утро, Микки!»
09.10 Умницы и умники.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 «Непутевые заметки». с Дм. Крыловым.
10.30 Пока все дома.
11.20 Фазенда.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Карнавал судьбы. Ирины Муравьевой».
13.20 Джеймс Белуши в комедии «Собачья работа-2(К-911)».
15.10 «Люди-феномены».
16.10 «Новые песни о главном». Концерт в Кремле.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.10 «Новые песни о главном». Продолжение.
19.00 Е. Васильева, Е. Сафонова в фильме «Мой осенний блюз».
21.00 Воскресное «ВРЕМЯ».
22.00 «Последний герой: Забытые в раю».
23.10 Остросюжетный фильм «Дежавю».
01.20 Европейский хоккейный тур. Сборная России - Сборная Чехии.
03.20 Приключенческий фильм «Рожденный в песках».
04.10 - 04.55 Сериал «Акула».

РОССИЯ

06.10 Олег Табаков, Олег Ефремов, Борис Новиков, Павел Винник, Вячеслав Невинный и Татьяна Лаврова в фильме «Испытательный срок».
07.55 Сам себе режиссер.
08.45 Утренняя почта.
09.20 «Верните Рекса», м/ф.
09.35 «Победитель», м/ф.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. Вести.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 «Сто к одному».
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.55 «Честный детектив».
15.25 «Углеводородный человек».
16.30 Фильм «Искушение».
18.05 «Смеяться разрешается».
20.00 ВЕСТИ недели.
21.05 Специальный корреспондент.
21.35 Фильм «Синяя Борода».
23.30 Фильм «Поцелуй бабочки».
01.25 - 03.13 Эйприл Кларк в фильме «Вне закона».

НТВ

05.10 «Ты мне снишься...».
07.00 Мультсериал «Аниматрица».
07.30 «Дикий мир».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Лотерея «Русское лото».
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
10.50 «Quattroruote».
11.25 Авиаторы.
12.00 Дачный ответ.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Фильм «Семейный ужин».
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Борьба за собственность.
16.55 Детективный сериал «Закон и порядок».
19.00 «СЕГОДНЯ. Итоговая программа».
19.55 Чистосердечное признание.
20.25 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
21.00 «Главный герой».
22.00 Стивен Сигал в боевике «Городское правосудие».
23.55 Фильм Микеле Плачидо «Криминальный роман».
02.50 Сериал «Кошмары и фантазии».
04.45 Сериал «Без следа-6».
05.35 - 06.00 Профессия - репортер.

СТС

06.00 «Космические охотники на Дорков и пираты острова Торту га», м/ф.
07.15 «Двенадцать месяцев», м/ф.
08.20 «Смешарики», м/ф.
08.30 «Инь, Янь, Йо!», м/ф.
09.00 «Том и Джерри», м/ф.
09.15 «Самый умный».
11.00 «Галилео».
12.00 «Снимите это немедленно!»
13.00 «101 далматинец», м/ф.
14.00 «Сильвестр и Твитти», м/ф.
15.00 «Легенда о Тарзане», м/ф.
15.30 «Чип и Дейл спешат на помощь», м/ф.
16.00 «6 кадров».
17.00 «Ведьмы».
18.45 «6 кадров».
19.00 «Папины дочки», т/с.
20.00 «6 кадров».
21.00 Фильм «Люди в черном-2».
22.35 «6 кадров».
23.00 «Хорошие шутки».
01.00 «Холодная гора».
03.55 «Алиби».
05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Дрейк и Джош».
07.00 «Детки подросли», м/ф.
07.55 «Покемоны», м/ф.
08.15 Развлекательно-познавательная программа «Саквояж» (повтор), «ПроСвет».
09.00 «Дом-2. Город любви».
10.00 «Школа ремонта».
11.00 «Опасные игры».
12.00 «Призраки».
13.00 «Смех без правил».
14.05 «Целуя девушек», триллер.
16.20 Большое кино по выходным. «И пришел паук».
18.30 «Женская лига».
19.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
19.30 Молодежная программа «Про...+».
20.00 «Наша Russia».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Комеди Клаб».
23.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
23.30 «Смех без правил».
00.35 «Убойной ночи».
01.10 «Секс» с Анфисой Чеховой».
01.40 «Дом-2. После заката».
02.10 «Дом-2. Новая любовь!»
03.05 «Необъяснимо, но факт».
04.00 «Возможности пластической хирургии».
05.50 - 06.00 «Саша + Маша», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Ну, погоди!», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Любопытный Джордж», м/ф.
08.00 Живые истории.
09.00 Городское путешествие.
10.00 «Модный журнал».
11.00 Двое. Элеонора и Юрий Николаевы.
12.00 «Жизнь прекрасна».
14.00 Женская форма.
14.30 «Докторология с Лесли Нильсеном».
15.00 Верните мне маму!
16.00 «Долго и счастливо», семейная комедия.
16.30 «Голливудские жёны». 1-я серия. Мелодрама.
18.30 «Счастливая карта», т/с.
19.30 «Интриганка», т/с.
20.30 «Кто в доме хозяин?», т/с
21.00 «Коломбо», т/с.
22.30 Декоративные страсти.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Мачеха», мелодрама.
01.20 Живые истории.
02.20 «Голливудские жёны».
03.55 «Интриганка», т/с.
04.45 - 05.50 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 «Цель - спасение. Критическая ситуация».
07.25 «По тропе инков. Священная долина, наше время».
08.00 «Попай - приключения продолжаются», м/ф.
08.40 «Робокоп», м/ф.
09.00 «Боб Моран», м/ф.
09.25 «Ангус и Черил», м/ф.
09.30 «Метеор на ринге». «Шёл трамвай десятый номер», м/ф.
10.05 Клуб знаменитых хулиганов.
10.45 Фильм «Дела давно минувших дней».
12.40 «В нашу гавань заходили корабли...»
13.40 «Личные вещи».
14.30 К доске.
15.15 «Жизнь как жизнь».
16.05 Джеймс Бонд - агент 007. «Только для ваших глаз».
18.35 «Прогресс».
19.30 «Главное».
20.30 «История с биографией».
21.05 «Отряд «Дельта»- II». В главной роли Чак Норрис.
23.15 Фильм «Атака легкой кавалерии».
01.45 Фильм «Луна».
04.10 «Ядерные секреты».
05.00 - 06.55 Фильм «Кармела и кукла».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.10 «Обыкновенный концерт с Эдуардом Эфировым».
10.40 «Мать и мачеха». Режиссер Л.Пчелкин.
12.00 «Легенды мирового кино». Морис Шевалье.
12.25 «Монастыри Ахпат и Санаин, непохожие братья».
12.40 Музыкальный киоск.
13.00 «Капитанская дочка». «Сказка о рыбаке и рыбке», м/ф.
14.00 «Улицы лемуров».
14.45 «Что делать?»
15.35 День российской науки. «Звезда».
16.15 Р. Леонкавалло. «Паяцы». Фильм-опера.
17.35 Юбилей Ирины Муравьёвой. «Эпизоды».
18.15 «Эта женщина в окне...». Режиссер Л. Эйдлин.
19.40 «Вокруг смеха. Нон-стоп».
20.25 «День полнолуния». Режиссер К. Шахназаров.
21.55 «Золото пиратов. Охота за сокровищами Черного Сэма».
22.45 «Жизнь как чудо». Режиссер Э. Кустурица.
01.25 «Джем-5». Эл Жарро.
01.55 «Улицы лемуров».
02.45 - 02.55 «Марк Антоний».

Септээр:
Титов кудумчузу, 36
тел. 2-12-26, 2-12-28
компьютерлер фирмазы ИНФОТЕХ
ПРИНТЕРЛЕРНИ, ХООЛГАЛААР АППАРАТТАРНЫ
ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ ФАКСТАРНЫ
КОМПЬЮТЕРЛЕРНИ
СОТАЛЫГ ТЕЛЕФОННАРНЫ
Кандыг-даа картриджтерни долдурар
Садар:
КОМПЬЮТЕР ТЕХНИКАЗЫН
ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ
РАДИОТЕЛЕФОННАРНЫ
ХЕРЕГЛЭЭР МАТЕРИАЛДАРНЫ
КОМПЬЮТЕРЛЕР ӨРТЭЭ 17000 рубльден өрү
ток кұжцн өйлээр стабилизаторларны цргцлчц садып турар

Аап-саап чүүлдер

БОДУН КОНТРОЛЬДААР

Хензиг-ле чүве дээш ыглаптарынга белен силер, дүвүрээчелиңер мырыңгай кончуг. Ынчангаш силерге мооң адааңда үш чурум дузаалаар ужурлуг.

Бирээде, кижи бүрүзүнге кижиниң тааржыр болуру болдунмас. Ынчангаш силерниң чугаалаан сөстериңер, кылып турар чүүлүңер чамдык улуска таарышпас, анчыг бооп база болур, ынчангаш ону олар хүлээвейн баар, хорадаар. Ындыг болганда, ол дээш хөлүн эрттир сагышсырап муңгараан херээ чок. Өске кижилерниң аар сагыш-сеткил хөлзээшкининден, анчыг чаңнаашкыннарындан хамаарылгалыг болбас болур болзуңарза, бодуңарныын ажып эрте бээр силер.

Ийиде, чүгле бодунуң дугайын бодавас. Бир кижи ону хомудадыпкан болза, ол-ла хорадаан уубиле өске кижини херекчок чүүл дээш анаа-ла кончуп, багай хамаарылгазын илереди кааптар улус база турар. Ол кижини бир кижи хомудадыпканы ол-дур. Ындыг байдалдарны ылгап билири чугула.

Үште, өске сценарий-биле чурттаан херээ чок. Эжиңер ажылын солуп алган дижик, а силер ол-ла ажылыңарда он чыл чеде берген силер, азы ол ам үш дугаар уруун манап турар, а силерниң ажытөлүңер чүгле чаңгыс. Ынчалзажок ол дээрге ол кижиниң амыдыралыдыр, а силер бодуңарныын чурттап эртер ужурлуг силер. Бодун буруудаткан херээ чок, сеңээ чүү херегил, ол айтырыгга харыыны бодуңдан дыңна.

ТЕЛЕФОН БОЛГАШ ЧУГАА

Телефон-биле чугаалажыксавас херээжен кижи кайда боор. Шак-шагы-биле чугаалажып болурлар. Чугаалажып турар ол үеңерде бодуңарны көрүнчүк-биле хайгаарап көрүңер даан. Беседаның байдалы силерниң арныңарга шимчээшкин, хөлзээшкин аайы-биле ол канчаар барыл, ынчаар көстүп келирин эскерер силер. Ол херээжен кижиниң черле ындыг байдалы-дыр. Ындыг байдал арынга, ылаңгыяда хавакка, сыгыларны (моршинка) эрте дээре тывылдырып болур.

КӨРҮШТҮГ ОЛУРАР

— Столга шын олуруп билири база чугула айтырыг. Стол артынга сандайга оорганы дорт туткаш, сандайның ооргазынга чөлендир хандыр олургаш (кыдыынга эвес), мурнунче чиигиг-биле ийленип алыр.

— Кожа кижи-биле чугаалажып олура, өске кожазынче ооргазыбиле олурбас. Чугаалажып олура, ол талаже чүгле бажы-биле эглип көөр.

— Буттарны бодунуң мурнунче сунуп албас, оларны сандай чанынга кожа салыр.

— Шенектерни аргалыг-ла болза, мага-ботка чоок тудар. Ынчаар чаңчыгар деп бодаар болза, колдук адааңга ном чыпшыр тудуп тура, өөренип ап болур.

— Шенектерни столга салбас, чүгле холдар чыдар. Чем чип олура, чамдык улус хостуг холун стол адааңче бадырып алыр чаңчылдыг, чаңгыс хол-биле чемненип олура, хостуг холду стол кырынга салыр.

Та бүзүре, та бүзүреве

НАЗЫ-ХАР САЛДАРЛЫГ БЕ?

Ашак-кадай улустуң назы-харын 1 хар карышкак болза, ол материалдыг байдалын быжыглаарынга салдарлыг болур.

2 хар ылгалдыг болза, оларның өг-бүлези быжыг сагыш-сеткил болгаш ниити сонуургалдарга үндезилеттинер.

3 хар ылгал — аразында хамаарылга элээн дүшкүүрлүг кылдыр тургустунуп болур, удур туржур байдал бар.

Назы-харында 4 чыл ылгал— бот-боттарын билчир, бо-боттарынга дузалажыр эп-найыралга үндезилеттинген, эптиг, таарымчалыг байдалды ол бээр.

5 болгаш 10 хар ылгал—ол болза анаа-ла таварылга эвес-тир. Ийи кижиниң аразында онзагай харылзаа тургустунган. Олар чурттал гага чаңгыс угланыышкынбиле чоруур ужурлуг, ынчалзажок бо таварылгада оларның бирээзи баштыңчы болур, өскези — ооң соо-биле чоруур.

6, 9 хар — бо назы-харда демисел, хоп-нүгүл туруп кээп болур, амыдыралдың тургузуп келир шаптараазыннарны ажып эртер апаар, чоок төрелдерниң талазындан база айтырыглар тургустунуп кээп болур.

Аразында 8 хар ылгал — сагыш-сеткилдиң эң эки байдалдары, өг-бүлеге аайлашкак, таарымчалыг байдал тургустунар.

11 хар — чаартылгалар бо-ла болур, лидер болурунуң чидиг демисели, бот-боттарын чемелеп шүгүмчүлежир.

Назы-харда 9 хар ылгал—ийи кижиниң аразынга эрги көрүштүг бижыг харылзаа тургустунар.

Психологтуң дузазы

ЧҮГЕ ХОМУДАДЫП ТУРАРЫЛ?

Меңээ ынак, мээң сагыш-сеткилим аңаа чоок деп чүвени билир кижи хомуданчыг сөстер, чүүлдер чугаалаарга, дыка берге, аар-дыр. Чамдыкта байдал дыка эки турар, оон хенертен ол көзүлдүр-ле өскерли берип, мээң эрткен целеримни сактып, мени буруудадып эгелээр. Ооң чугаалап турары дег байдалдыг болзумза, бистиң аравыста харылзааның чогум херээ чүү деп? Толептиг эвес кижи болзумза, ажырбас, каапсын. Чок, ындыг эвес, ооң бодалы, күзели-биле мен частырыгларым дээш бодумну буруудадыр, ол дээш хилинчектенир, муңгараар, бодумнуң четпестерим дугайын дыңнаар ужурлуг боол турар мен...

Психолог: — Чам,.ык улус ынакшылды каалама оруктуг, бергелер турбас чүүл кылдыр билип турар, ындыг билиишкин эки болбайн аан, ынчалзажок бот-боттарынга ынак кижилер аразынга маргылдаалыг айтырыглар турбас дээр болза, арай шын эвес апаары чадавас. Ында ындыг-ла коргунчуг чүве чок деп болур, кижилерниң аразында харылзаа хөй янзы сагыш-сеткил хөлзээшкиннери-биле холбашкан болуру чугаажок. Кандыг-даа байдалда ийи кижиниң кайы бирээзи ынакшылын салбайн, бар байдалды камгалап арттырып алырын күзээр азы кызыдар боор.

Ынчалзажок ынакшылдың мындыг талазы база бар. Ийи кижиниң кайы бирээзи баштың болурунче чүткүлдүг,. байдалды башкарайн дээр бодалдыг. Шак ынчан ол эжин бастып, куду көрүп, ол-бо деп сөглеп эгелээри ында. Кижини буруулуг болдуруп, ооң байдалын сеткил ханып ажыглаар, а демгизи ону хүлээп ап турар. Силерниң бижип турар байдалыңарны алырга, силер ындыг хамаарылгабиле чөпшээрешпейн турар-дыр силер. Чоок кижиңерниң таарзынмайн турар чүүлүнге бодуңарны буруулуг мен деп санаарыңар албан эвес. Ооң чеме, буруудадыышкынныг сөстерин дыңнаар хөңнүңер чогун ооң бодунга ажыыбиле чугаалаар болзуңарза эки, эрткен үе-биле холбашкан чүүлдердир, ону ам дөмей-ле канчалза-даа кым-даа өскертип, чаартып шыдавас. Силерниң сагыш-сеткилиңер аңаа чоок, эргим боол артып, харылзааңарны уламчылаар күзелдиг кижи болза, силерниң ол сөстериңерни кичээнгейге ап, эки талаже түңнел үндүрер ужурлуг.

Өг-бүле айтырыгларының дугайында сеткүүлден белеткээн.

Аяк шайны аартап ора...

Ачам мөге-шыырак, узун дурт-сынныг кижи. Даргабошка эвес-даа болза, чер ажыл-агыйынга, колхоз тургустунуушкунунга идепкейлиг киржип чораан. Колхозка эт-сеп, мал-маган чыып турар үеде өгге келген кижилер: «Че, Ырбаан, хөй ажы-төлүңден өске, хөй малмаганың бар эвес чүнү бээр сен?» — деп айтыраргa, черле боданып турган хевирлиг, ийи ужун төгериктей шарып каан хирээни эккеп берген. «Кончуг чугула херекселдир, чаа тудугларны ам эгелээр болгай бис» — диштилер. «Мен куруг оруп каар эвес мен, бо уур-баланы ап алыңар» — дээш, авам оларын даргаларның баарынга эккеп салып кагды. Сөөлүнде тараа, сиген кескен черлерге чем кылган улус авамның колхозка берген уур-балазы-биле тараа соктап турганын көрген мен.

Ачам сезоннуг ажылдарга ыяап-ла бригадирлээр. Сиген кезер алаактарда ооң кадыырының бажы дегбээн чер чок. Алаактарның ымыраазы кончуг-даа бол, планын ыяап күүседир турган. Ынчан харын «Ымыраанының ызырарын, Ырбаан-оолдуң албадаарын. Ээгимни ызырарын, Өдүректиң албадаарын» дижип ырлажып турган.

Ачамның сараат салырын улус магадаар турган. Кыдыындан көөрге, бир-ле улуг тудуг кылып турган-биле дөмей. Шыгаар, деңнээр, дескилээр. Оңгар чер бар болза,ынаар бүдүн хөпээнни киир октаптар. Ынчаар кылган сараатче чаъс суу кирбес, хат-шуурганга алыспас. Кыжын сиген сөөртүп алыр дээш келген малчыннар «Ырбаанның сараады тырып каан ышкаш болур» деп чугаалажыр.

Эйлиг-Хемниң Хем-Аксы деп черге турган элээн аалдарның арбан даргазы турчедир хөлзеп кээр бис: саат дайнаар, дүлген дииң эъди сонуургаар. Авамның белиңнээрин билир болгаш ачам бир-ле чүвени ооң баарынче октаптарга, каттыржып пат боор бис. Ам бодаарымга, авамны ынчаар хөгледири ол ышкажыл. Ачам олча-омак чегей дээш хомудавас, «тайга сартыы ол хире болгандыр» дээр.

Ачам кажан-даа далаш чүве кылбас. Оожум, топтуг. Арага-дары ишпес. Шайлаары кончуг. Узун даңзазында таакпызын катап-катап тыртып, доңгууда шайын аартап каап, дыка үр ыыт чок боданып оргулаар. Ачам сагыжымда ынчаар чуруттунуп арткан.

Авам биле ачам ийи
Аажок чаптап
өстүрүп каан.
«Аттыг бичии
кижи-дир» дээш,
Анай деп ат
тыпсып берген.

Аалывыска
дайын соонда,
Ашак-кадай орус улус
Аштаан-суксаан
чедип кээрге,
Авам-ачам
хүлээп алган.

Ажыг кыштың соогун
Аалывыска
эртип алган.
Ынчан олар бо-ла мени
Рая деп адаар турган.

Орус улус адап берген
Ол-ла адым
хевээр арткан.
Аныяктар солунунга
Ажыл-ижим эгеледим.

Журналист деп
ажылывыс
Ужу-кыдыы
көстүр эвес.
Ооң-биле холбашканда,
Олут орбас,
чыдын чытпас.

Телевидениеге
чедип келдим,
Дендии солун
чер болду.
Чонум-биле аралажып,
Чорбаан-барбаан
булуңум чок.

Көрүкчүңү
сонуургадып,
Хөй-ле чонну
көргүзер дээш,
Студияже чалап ап-даа,
Сургакчылап
шаг-ла болдум.

«Телевидение, радионуң
Тергиини» деп
демдектиг мен.
«Алдарлыг
ажылдакчы» деп
Атты база
меңээ берген.

Чеден харда
чедип келдим,
Чедиишкиним
ол-ла ыйнаан.
Чеди чүзүн
малым чок бол,
Чеди-сес-даа
кыстарлыг мен.

Ажы-төлүм
көвей болгаш,
Анаа орар
харыым-даа чок.
Уругларым
уруг-дарыын
Уштап-баштаар
ажылда мен.

Раиса ЯНДАРАА.

Чурукту өг-бүле архивинден алган.

АҢЧЫ АЧАМ

(Журналист эживистиң сактыышкыны)

Ачам, мен, акым.

Ачамның сараат салырын улус магадаар турган. Кыдыындан көөрге, бир-ле улуг тудуг кылып турган-биле дөмей. Шыгаар, деңнээр, дескилээр. Оңгар чер бар болза,ынаар бүдүн хөпээнни киир октаптар. Ынчаар кылган сараатче чаъс суу кирбес, хат-шуурганга алыспас. Кыжын сиген сөөртүп алыр дээш келген малчыннар «Ырбаанның сараады тырып каан ышкаш болур» деп чугаалажыр.

Эйлиг-Хемниң Хем-Аксы деп черге турган элээн аалдарның арбан даргазы турчедир хөлзеп кээр бис: саат дайнаар, дүлген дииң эъди сонуургаар. Авамның белиңнээрин билир болгаш ачам бир-ле чүвени ооң баарынче октаптарга, каттыржып пат боор бис. Ам бодаарымга, авамны ынчаар хөгледири ол ышкажыл. Ачам олча-омак чегей дээш хомудавас, «тайга сартыы ол хире болгандыр» дээр.

Ачам кажан-даа далаш чүве кылбас. Оожум, топтуг. Арага-дары ишпес. Шайлаары кончуг. Узун даңзазында таакпызын катап-катап тыртып, доңгууда шайын аартап каап, дыка үр ыыт чок боданып оргулаар. Ачам сагыжымда ынчаар чуруттунуп арткан.

Авам биле ачам ийи
Аажок чаптап
өстүрүп каан.
«Аттыг бичии
кижи-дир» дээш,
Анай деп ат
тыпсып берген.

Аалывыска
дайын соонда,
Ашак-кадай орус улус
Аштаан-суксаан
чедип кээрге,
Авам-ачам
хүлээп алган.

Ажыг кыштың соогун
Аалывыска
эртип алган.
Ынчан олар бо-ла мени
Рая деп адаар турган.

Орус улус адап берген
Ол-ла адым
хевээр арткан.
Аныяктар солунунга
Ажыл-ижим эгеледим.

Журналист деп
ажылывыс
Ужу-кыдыы
көстүр эвес.
Ооң-биле холбашканда,
Олут орбас,
чыдын чытпас.

Телевидениеге
чедип келдим,
Дендии солун
чер болду.
Чонум-биле аралажып,
Чорбаан-барбаан
булуңум чок.

Көрүкчүңү
сонуургадып,
Хөй-ле чонну
көргүзер дээш,
Студияже чалап ап-даа,
Сургакчылап
шаг-ла болдум.

«Телевидение, радионуң
Тергиини» деп
демдектиг мен.
«Алдарлыг
ажылдакчы» деп
Атты база
меңээ берген.

Чеден харда
чедип келдим,
Чедиишкиним
ол-ла ыйнаан.
Чеди чүзүн
малым чок бол,
Чеди-сес-даа
кыстарлыг мен.

Ажы-төлүм
көвей болгаш,
Анаа орар
харыым-даа чок.
Уругларым
уруг-дарыын
Уштап-баштаар
ажылда мен.

Раиса ЯНДАРАА.

Чурукту өг-бүле архивинден алган.

Василий МОНГУШ

АРАГАНЫҢ КЫРЫНГА ЧАМ ҮНЕР

«Эргим хүндүлүг редакция! Силерже бир дугаар чагаамны бижип олурарым бо. Силерниң дузаңар чокта бо берге байдалдан үнерим нарыыдап бар чыдыр. Чүвениң ужуру мындыг: шаанда бистиң кудумчувуска чаңгыс арагачы акый турган. Адын Тарак-оол дээр чүве. Улус ону кончуур, соксап көр деп сургаар турган. Хөөкүй ынчаар араганы соксаал чок ижип чорааш, угааны баксырай берген. Төрелдери эмчи черинге чедирип каан деп дыңнаан мен.

Бөгүн бистиң кудумчувуста арага ишпес чаңгыс кижи арткан. Ол кымыл дээрге мен-дир мен. Улус мени чүүдаа деп сөглээр. Чамдык улус адыыргак-даа, улуургак-даа дээр, чамдыктары амыдыралдан чыдып калган сен-даа дээр. Улус-даа канчаар, чүү-даа деп чулчуруп турар-ла ыйнаан. Кады чурттап чоруур кадайым мени хилинчектеп эгелээн. Водканы стакан долдур куткаш, мээң мурнумга салгаш, шуптузун «ток» кыл дээр. Мен чүгле аас дээш, дедир салып каар мен. Кадайым арныважы кыза берген алгырыпла эгелээр:

—Чүге мээң куткан чемин ишпейн олур сен! Мээң азыралымга тоткаш, тос дажаарай бергениң ол бе? Мээң куткан арагамдан ческинип олурар болзуңза, черже төвүт. Мен көрүп олурумда төвүт. Ооң соонда сени мен канчаар эвес мен. Сээң арага ижип билбезиң дээш, куда болган черлерге безин баарындан эпчоксунар-дыр мен. Хамык улус боостаага чедир ижип алган ырлаан, танцылаан, хөөмейлээн, каргыраалаан турда, сен анаа көк элээр олурарыңга арынүүрге берге чүве-дир. Мен канчап ыятпайн, улус арны көөр кижи мен. «Сээң ашааң ажылдаары эки-даа бол, арага ижип билбес» деп кашдаа кижи мени чемеледи. Сени дээш улустуң хыйыртаан карактарын эскерип, кыжыраан сөстерин дыңнап, бактың багын көрүп чурттап чор мен. Арага ижип билбес ашактың меңээ херээ чүл? Шалың алган, пенсия, пособие берген хүннерде суур кайы хире ойнап-хөглеп турар-дыр. Базым бүрүзүндe байырлал-ла болгай. Чайын хойтпак арагазы үнүп кээрге кандыг ийик! Бистиң суурда самогон хайындырар улустуң саны чылдан чылче көвүдеп олурар. Чыдыг чашпан чыыр улус база барын кымдаа билир. Магалыг акшалыг чүве ол дээр-дир. Машинадаа садып алган кижилер бар апарган. Бодан, Байлак-оол! Бодан. Боданмас болзуңза, бодуңга багай болурун утпа. Арага ижип билбес ашактың меңээ херээ чок деп база катап чугаалап каайн. Сөөлгү катап сагындырып турарым бо. Мээң негелдем кыска болгаш тодаргай: бир болза, ам бо дораан арагадан ижип өөрен, бир болза, чемоданга бок-сагың суп алгаш, адаң-иең аалынче чана бер...

Эргим редакция! Мындыг берге байдалда чурттап чоруур кижи-дир мен. Бистиң Сарыг-Булуң суурувус кедергей чараш, байлак черде турар. Тараа, ногаа тарыырынга, мал-маган азыраарынга шуут чаяаттынган деп дорту-биле чугаалап болур. Өскээр кайнаар-даа баар хөңнүм чок, согар-даа болза, чорбас мен. Ажыы-биле чугаалап каайн—арага ижер хөңнүм чок. Мелегей эник безин ишпес сугну медерелдиг кижи канчап ижер мен. Араганың хайы-биле бистиң суурга анаа шош-содаадан эгелээш, өлүрүүшкүнге чедир херек үүлгедиглери болуп турган. Өг-бүлелер буступ-будалып, ажы-төлдери алгыржып, ыглажып турарын карактыг кижилер көрүп, кулактыг кижилер дыңнап шаг болган.

Кадайымга хамаарыштыр каш сөстен бижип каайн: эки кижи, тускай ортумак эртемниг. Сөөлгү чылдарда арагалыг шилче бажын «супкаш», оортан бажын «уштуп» чадай берген. Ам мени ынаар киир тыртар дээш, байгы күжүн салып чоруур. Мен дүжүп бербес мен, тура тутчуп тургаш, болур мен. Араганың хай-халавы чыл келген тудум хөрлээлеп бар-ла чыдыр эвеспе. «Араганың кырынга чам үнер» деп буруңгуларывыс чугаалап каан-на болгай. Ону чүге уттупкан бис?

Мен кадайымга «Араганы ижерин соксат» деп чугаалаар кижи-дир мен. «Мээң хостуг эргемче халдава, ынчаар болзуңза, судче бериптер мен» деп кыжаны бээр. Эзирикте үшүдүрүм, үен-даян, кижи албас, ыт чивес сөстер шуугаар. «Чүге мынчап тур сен?» деп айтырарымга, мынча дээр: «Бисте сөстү чугаалаары хостуг, орустаарга «свобода слова» дээр. Мен хостуг болгаш демократтыг чурттуң хамаатызы болганымда, чүнү чугаалаарын бодум билир мен» дээр.

Мээң сеткилимни доюлдуруп чоруур айтырыгларны допчулап бижиирге мындыгдыр. Моон соңгаар чүнү канчалза экил, араганың халавындан арат чонувусту канчаар камгалаар бис? Бо дугайында кым чүнү бодап турарын дыңнаан болза, артык эвес деп бодаар мен. Хүндүлел-биле, силерниң доктаамал номчукчуңар Сарыг-Булуң суурнуң чурттакчызы Сарыглар Байлак-оол».

КИЛИМАНДЖАРО

Чүс-чүс чурттар сыңып турар
Чүрек ышкаш Африкада
Тыва ышкаш бөдүүн чоннуг
Танзания дээр онза чурт бар.

Алды муң метр бедикте турар
Алдарлыг даг Килиманджаро
Кайы ырактан көөрге-ле
Кажарарып көстүп келир.

Дүн, хүнү он ийи шактыг,
Джунглиде сарбашкыннарлыг,
Савана дээр шынаазында
Жирафтарлыг, чааннарлыг.

Экваториалдыг Африканың
Эң-не бедик таңдызы боор,
Тыва кижи шыпшыын тепкен
Тывызыксыг Килиманджаро.
Кижи кайгап ханмас
Килиманджаро, Килиманджаро.

Мадон МОНГУШ.

Каа-Хем суур.

ТӨЛЕП БҮДҮШ ЧАРАЖЫҢДАН

Бодумну-даа камнанмайн,
Бора-бүдүн чораан-дыр мен.
Камнанып чор диген чагыың
Караам огу болу берген.

Саны көвей эштеримниң
Чаңгызын-даа шилип албайн,
Чугаалажып четтикпейн,
Чуртталгадан чоруй барган.

Сагыш-сеткил ундаралды
Чайладыптар арга турза,
Үе-шагның оожум чалгыын
Улай шуушкан чылдар билир.

Сылдыстарлыг аяс дагның
Чырып келир алдын хүнү
Октаргайже саарыын чажар
Ону чүү-даа солуй албас.

Төлеп-бүдүш чаражыңдан
Төрээн чериң силий берген.
Аткан дагның хаяазы-даа
Арның шонуп чайнаан чоруур.

КОДАН-МАЙЫЫ

Чүректерни чүмнеп турар
Сүстүме чүг, маңган ак хар
Орук дургаар кодан-майыы
Олчавыс бооп дүжүп туру.

Четтинишкен Чеди-Хаан дег,
Сеткиливис чаңгыс болгаш,
Ажыл, эртем чүткүлүвүс
Амыдырал кежии болган.

Чырыткылаан сылдыстарлыг
Шырай-арның таан-даа чараш.
Хүн дег чазык бүдүжүңге
Күжүм, соруум чалгынналыр.

Эзргиштелген кодан-майыы
Эзиннелип бадып турзун.
Салым-хуувус белээн өргээн
Чагган хары саарлып турзун!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

ЭҢ-НЕ ТЕРГИИН АДА КИЖИ

Мээң ачам, Дамдын Санчаевич Куулар, 1934 чылдың февраль айның ийиниң хүнүнде Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунга Ак-Кара-Суг деп черге төрүттүнген. Кырган-авамның чугаалап бергенинден сактырымга, ачам Шагаа бүдүүзүнде төрүттүнген кижи болду. Ооң төрүттүнген хүнүнде кушкаштар ырлажып, хар дамырак суглар бооп эрип чыткан дээр чораан. Ол чылын час дыка эрте дүжүп келген. Ындыг чырык, чылыг, хөглүг хүнде ооң бодарап төрүттүнгени ужурлуг хевирлиг.

Ачам алызы барып аажок топтуг бүдүштүг, биче сеткилдиг, хөглүг кижи болганы анаа эвес дижир. Бургандан чаяап кааны ындыг-ла болганы ол боор.

Ачам аныяк назынындан эгелеп ажыл-ишке хандыкшылдыг, турасоруктуг, өөредилгеге сундулуг турган. Ол 1954 чылда Тыванын көдээ ажыл-агый техникумун чедиишкинниг дооскаш, Шеми сумузунга мал эмчизи бооп ажылдап эгелээн.

1956-1959 чылдарда Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана сумузунга мал эмнээр тускайлаан салбырга эргелекчилеп ажылдап турган.

Ол үеде Чадаана сумузунга Тывага бир дугаар дириг-чурук тырттырып турганын ачам дыка солун кылдыр төөгүп чугаалаар кижи. Ол дээрге «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинону тырттырып турганы ол чүве-дир. Ачам ынчан шупту чоруп турган хөй-ниити ажылдарының дыка идепкейлиг киржикчизи. Ылаңгыя ол кинога ажыглап турган аттарны харыылаар хүлээлгелиг турган. Сумунуң чонун эки таныыр болгаш ачам хөйнүң киржилгезин база хандырып турган. Кырган-авам (авамның авазы) менден улуг акымны оргазынга чүктеп алгаш, улус аразынга көстүп, кинога база киржип турганын ачам дыка солун кылдыр хөөрээр кижи.

Ачам кандыг-даа ажыл-агыйга ажылдап чораан. Ол 1960 чылда сумон Чадаана школазынга көдээ ажыл-агыйның эге билиглерин башкылап турган. Оон аңгыда сан кичээлдеринге, шору орус дыл билир кижи боорга, ачамны очулдурукчу-дузалакчы кылдыр орус башкыларга быжыглап каан турган. «Ачаңның өөреникчилери бис» деп улус бо-ла чугаалай бээр чораан. Сөөлүнде, өзе бергенимде, ачамның бир өөреникчизи чораан угбай меңээ таваржып келгеш: «Ындыг онза адалыг болган аас-кежиктиг кыс-тыр сен, дуңмам» —дээн чүве.

60 чылдарның эгезинде ачам Красноярск хоорайның башкы институдунуң бот-өөредилге салырынга өөренип кирип алган. Ол биология болгаш география факультединге өөренип турган. Хөй уругларлыг база чай чок ажылдыг болгаш, ачам оон Кызылдың башкы институдунче шилчиттирип алгаш, өөредилгезин аңаа дооскан.

1962 чылда ачамны Бай-Тайга кожууннуң «Кара-Хөл» колхозун даргалаар кылдыр чоруткан. Ынчан ачам чаа-ла 28 харлыг турган. Ол үеде ачам Тывага эң-не аныяк колхоз удуртукчузу турган.

Аныяк-даа болза шалыпкын, биче сеткилдиг даргазын чон кайын салыксаан деп. Ынчалза-даа 2-ле чыл эрткенде, ачамны Чөөн-Хемчик кожууннуң партия райкомунуң инструктору кылдыр томуйлаан болгаш «Кара-Хөлден» ол чоруур ужурга таварышкан.

Бир катап 1964 чылдың күзүнде Салчак Калбакхөрекович Тока чалааш чугаалашканының соонда, дуржулгалыг ажылдакчы боорга, ачамны «Большевик» колхозка ажылдаар кылдыр чоруткан. Ол төрээн Шеми суурунче өөрүшкүлүг аттаныпкан. Чаңгыс черчурттугларының аразынга чурттап ажылдаары ооң хей-аъдын көдүрүп турган. Ынчалдыр-ла 10 чыл билдиртпейн эрте берген. Колхоз-даа совхозче шилчээн. Ачамның ол үелери сагыжымда дыка солун кылдыр артып калган. Ачам ажыл соонда колхозчулар-биле кады клубка концерттерге киржир чораан. Ол хөөмейлеп, сыгыртып, ырлаарынга аажок ынак. Ылаңгыя тыва улустуң бурунгу ырларын ачам дыка чараш кылдыр ырлаар кижи. Ачамның ырыларын уруглары бис өпей ыры деп дыңнап өскен бис. Амгы үеде ол ырыларны улуг угбам, акым суглар ачам кара олчаан кылдыр ырлажырлар. А мен ол сактыышкыннарны шүлүктерге тураскаадып бижип чоруур мен. Уран чүүлге хандыкшылы база тыва улустуң аас чогаалын чон аразынга идепкейлиг нептередип чорууру дээш 1970 чылда Тыванын Чазаа «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Ындыг атты ынчан көдээ ажыл-агый удуртукчузу кижилерниң алыры-даа ховар турган боор.

Он чыл иштинде ачамның «Большевикке» ажылдаанының түңнелинде совхозка янзы-бүрү тудугларны тудуп үндүрген. Ооң иштинде механизастаттынган сүтбараан фермазы, 25 автомашина кире бээр гараж, 3 муң тонна тараа арыглап шыгжаар складтар, 350 олуттуг клуб база библиотека туттунган. Суурнуң кыдыында чараш бойдустуг Борбак-Арыгга чурттаарынга таарымчалыг бажыңнарлыг микрорайонну база тудуп, ажыглалга киирген. Ачамның ол шылгараңгай ажыл-херээн Чазак үнелеп көргеш, 1971 чылда Октябрь Революциязының Ордени-биле шаңнаан.

1974 чылдың эгезинде ол Улуг-Хем кожууннуң күүсекчи комитединиң даргазынга томуйлаткан. Оон 1976-1977 чылдарда ол Чадаананың мал бажы көвүдедип өстүрерин сайзырадыр каттыжыышкынның удуртукчузу бооп ажылдап чораан.

1977 чылда ачам ат-сураглыг «Алдан-Маадыр» совхозтуң директору апарган. А 1980 чылдан эгелээш, 7 чыл иштинде Чөөн-Хемчик кожуунуң даргазы эрге-дужаалга ажылдап чораан. Оон 1987 чылдан эгелеп ачам — Тыва АССР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң культура, өөредилге, кадык камгалал болгаш административтиг органнарны харыылаар килдизиниң удуртукчузу, 1989 чылдан Тыва АССР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң чанында шажын-чүдүлге талазы-биле ажыл чорудар чөвүлелдиң харыысалгалыг ажылдакчызы болуп чораан. 1922-1994 чылдарда ачам Тыва Республиканың вице-президентизиниң секретариадынга кол специализиниң хүлээлгезин күүседип турган. Оон ол ажылдан хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Ачамның допчу намдарының арыннарының хөй кезии ооң төрээн Тывазының көдээ ажыл-агыйының сайзыралы, хөгжүлдези дээш туржуп чораанын төөгүп турар. Ол чылдарны ачам улуг өөрүшкү, сонуургал-биле сактып чугаалаар. Шылгараңгай ажыл-херээ дээш ачам Чазактың янзы-бүрү шаңнал бижиктери-биле, медальдар болгаш хөрек демдектери-биле шаңнадып чораан. Ол ышкаш ооң адын «Тыва Республиканың чээрби чүс чылда тергиин дээн кижилери» деп күрүнеңиң Алдын номунче киир бижээн.

Бо хүннерде бистиң ачавыс Дамдын Санчаевич Куулар дириг, бистерниң чанывыска чораан болза, мугур 75 харлаар турган. Ынчалза-даа бистерниң аравыста ол чок-даа болза, чоок кижилери, ажы-төлү бистер аңаа сеткиливис ханызындан чоргаарланып чоруур бис. Ол ышкаш бистерден аңгыда, амыдыралдың кандыг-даа адырларынга кады ажылдап чораан эш-өөрү бо хүннерге чедир ачавысты аажок хүндүткел-биле сактып, үнелеп, сеткилинден аңаа ынаан илередип чоруурлар. Ындыг болурудаа чөп, чүге дээрге ооң сеткилсагыжының бай-байлаа, кижизиг, топтуг бүдүжү кандыг-даа кижини сорунзалап, чоорту бодунче тырта бээр чораан.

Ульяна КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

Хамаатыларның эргелериниң камгалалында

САГЫНДЫРЫП, ТОРГАП, ХЕРЕКТЕРНИ ОТТУРУП ТУРАР

Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының берген медээлерибиле алырга, 2009 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле шалың төлевириниң талазы-биле өре 21 организацияларда 47 млн. 750 муң рубль бооп турар. Ооң иштинде 15 млн. 217 муң рубль өре Абаканның транспорт прокуратуразының хайгааралында турар ФККБ « Тываавиага» хамааржыр. Тыва Республиканың прокуратура органнарының хайгааралында турар 20 организацияларның шалың төлевиринде өрези – 32 млн. 533 муң рубль.

Ооң мурнунда ай-биле дең-нээрге, өре 11 млн. 21 муң рубльге азы 33,8 хуу эвээжээн бооп турар. Республиканың 17 кожууннарының сези шалың төлевиринде өрелери чок.

Шалың төлевиринде өрелиг сес организацияларга хамаарыштыр Арбитраж суду буураашкынның (банкротство) чорудуун киирген. Оларның өрезиниң түңү — 21 млн. 388 муң рубль азы республикада өрениң бүгү түңүнүң 65,7 хуузу. Ооң иштинде өрениң эң-не хөй кезээ «Тываасбест» ААН-ге хамааржыр: 14 млн. 642 муң рубль.

12 организацияларда боттарының акша-хөреңгизи чок бооп турарындан шалың төлевиринге 11 млн. 145 муң рубль өре чыгдына берген. Алды көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң өрелери – 5 млн. 207 муң рубль. Үш чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң өрелери – 2 млн. 405 муң рубль, үш үлетпүр бүдүрүлгелеринде «Тываасбестиң» өрелери-биле катай – 18 млн. 344 муң рубль шалыңга өрелерлиг.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының база «Хову-Аксының хлеб заводу» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң конкурс башкарыкчылары шалың төлевиринде өрелер дугайында медээлер бербээни дээш Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның прокурорларының доктаалдарын езугаар кайызы-даа беш-беш муң рубльге торгатканнар.

Бир-ле дугаар үш ажыл берикчилери («Аэропорт» ККБ, «Тываасбест» КХН, «Тепличный комбинат» ККБ) боттарының ажылдакчыларынга 811 муң рубль шалың төлевирин төлевээннер. Олардың удуртукчуларынга хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында кодекстиң 5.27 чүүлүнүң 1 кезээ-биле административтиг херекти оттурган болгаш хоойлужудулганың хажыдыышкыннарын чайладырының дугайында негелделерни киирген.

Он бир организацияларга 26 млн. 671 муң рубль шалың төлевирии ай ажыг үеде төлеттинмээн. Шалың төлевирин төлевээн фактбарымдааларга хамаарыштыр Кызыл хоорайның болгаш кожуннарның прокурорлары истелге органнарынче 25 материалдарны чоруткан-даа болза, хыналдаларның түңнели-биле кеземче херектери оттуртунмаан.

Эрткен чылын Тыва Республиканың прокуратура органнары үезинде шалың төлевээнининң фактбарымдааларын езугаар федералдыг хоойлужудулганың хажыдыышкыннарын чайладырының дугайында 367 негелделерни киирген. Оон аңгыда өрелиг бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга 69 сагындырыгларны баш бурунгаар берген. Хамаатыларның эрге-ажыы дээш шалың төлевиринде ниитизибиле 6 млн. 148 муң рубль өрени тыртарының дугайында 478 билдириишкиннерни судтарже чоруткан, 131 административтиг херектерни оттурган. «Күш-ажыл болгаш күш-ажыл камгалалының дугайында» хоойлужудулганы хажыдып турары дээш административтиг харыысалгага 97 удуртукчуларны онаагаан, оларның санында 17 арбитраж башкарыкчылары бар. «Нива» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, «Кара-Хөл» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң, «Асбест» КХНниң удуртукчуларының квалификациязын РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында кодекстиң 5.27 чүүлүнүң 2 кезээн езугаар бир чылда казаан. Оларның дугайында медээлерни квалификациязын казыткан кижилерниң даңзызынче киирген.

Бо чылдың январь айның иштинде республиканың прокуратура органнары шалың төлевирин төлевейн турарының талазы-биле фактбарымдааларга хамаарыштыр 21 негелделерни киирген, баш бурунгаар 7 сагындырыгларны чарлаан, 14 административтиг херектерни оттурган. Прокурорларның үндүргеи доктаалдарын езугаар тос удуртукчу, ооң иштинде ийи арбитраж башкарыкчылары административтиг харыысалгага онаашкан.

Тыва Республиканың прокуратура органнарының ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде 2009 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле 42 млн. 19 муң рубль шалың төлевиринде өрелерни төлээн. 30 организацияларда шалың төлевиринде өрелер – 12 млн. 306 муң рубль бүрүнү-биле төлеттинген, сес организацияларда өрелерниң хемчээли 1 млн. 149 муң рубльге кызырылган.

Виктория САЛЧАК,
Тыва Республиканың прокуратуразының федералдыг хоойлужудулганы сагып турарынга хайгаарал талазы-биле килдизиниң улуг прокурору.

Аныяктар чылынга

Надежда ОЧУР

КӨДЭЭГЕ ЧУРТТАКСААР БЕ?

2009 чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлааны эки болбас аргазы чок. Чоннуң, чурттуң келир үези болур амгы аныяк салгалдың мурнунда шиитпирлеттинери берге дыка хөй айтырыглар тургустунган. Ынчангаш оларның оода чамдыызынче бо чылын кичээнгей салдынып, дээштиг хемчеглер алдынып эгелээри чадавас деп аныяктарның көвей кезии идегеп турары чугаажок.

Ынчалза-даа чылдың чарлаттынган кол ол айтырыын шиитпирлээринге ужур-дузалыг хемчеглер ажылдап кылыр талазы-биле киржилгелиг улус колдуунда чоннуң көвей кезииниң амыдыралындан шала хоорук болуру чажыт эвес. Олар чон ортузунда бир дугаар чергеде кандыг айтырыглар туруп турарын билбес болгулаар. Ынчангаш оларның ажылдап кылган хемчеглери көскү, солун-даа болза, херек кырында амыдыралга, чонга ажыы биче болгулаар. Бо байдалга оларның буруузу чок бооп база болур, чүге дизе чогум-на алдынып турар хемчеглерниң кол угланганы кижилер – бөдүүн чон болганчок-ла идепкейи куду, чүү-даа чүвеге сонуургалы чок болгулаар. Бир эвес кайы-даа тала боттарынга уткуштур базымны кылып, салдынган сорулганы чедип алыр дизе, кижи бүрүзүнүң талазындан чүнү канчап болурун тодарадып, идепкейлиг хөделир болза, дыка хөй чүүлдерни кылып ап болур ийик.

Чарлаттынган бо Аныяктар чылында хөй санныг аныяктар комитеттери янзы-бүрү хемчеглерни организастап эрттиргилээринге чигзинмес мен. Аныяк деп адын сыкпазын олар кызыдары чугаажок. Ынчалза-даа чыл дургузунда алдынар хемчеглер чүгле оюн-тоглаа, спортчу хемчеглерже чайлы бербейн, аныяктарның амыдыралын хензиг-даа бол, экижидеринче угланыр дээрзинге идегеп каайн. Ынчангаш Тывавыстың ол-бо булуңнарында амыдырап-чурттап чоруур аныяктарның таваржып турар бергедээшкиннериниң дугайында каксы бижип, ол бергелерни ажып эртеринге чүү чүве дузалап болурунуң дугайында бодалдарны, санал-оналдарны «Шын» солуннуң арыннарынга чырыдарын оралдажып көрейн. Көдүртүнген айтырыгларга хамаарыштыр номчукчуларның санал-оналдарын база манап артывыс.

Бо удаада кичээнгейни көдээ суурларда чурттап турар аныяктарже угландырып көрейн. Шынын миннир апаар, бодум чежемейниң көдээ суурга төрүттүнгеш өскен бол, амгы үеде көдээ суурда амыдырал дугайында билиглерим ханы эвес апарган. Ынчалза-даа көдээде чурттап турар эш-өөрүм, таныыр-билир улузум, дөргүл-төрелдерим база анаа амыдырал аайы-биле ужуражып-душканым улустуң ачызында кандыг чидиг айтырыглар ында тургустунуп турарын, ында чурттап турар аныяктарның күзел-бодалдарының дугайында дыннап, билип турар мен. Ынчангаш мээң бо чүүлүмде айтырыгларның чүгле кол-колу чырыттынган болуру чугаажок. Бо талазы-биле немелделерни номчукчулар, харыысалгалыг албан черлери база бээр дээрзинге идегеп каайн.

Көдээ суурда чурттап турар аныяк кижиниң бут кырынга туруп эгелээриниң баштайгы базымы – школага эртем-билиг чедип алыры. Ол эң-не чидиг айтырыг бооп артпышаан. Чүге-ле ийик, көдээ школаларда өөреникчилерниң билииниң шынары ам-даа кудуку деңнелде болуп артпышаан дээрзин чыл санында өөредилге черлеринче киреринiң шылгалдалары бадыткап турар. Бо байдалга чүгле башкыларны буруудадыры база шын эвес боор деп бодаар мен. Өөреникчилерниң өг-бүлелеринде байдал, ниитизи-биле чурттап турар социал бөлүүнде амыдыралдың деңнели база бо чүүлге салдарлыг болуру чугаажок. Бир эвес сээң өг-бүлеңде, бажыңында байдал кичээл кылырынга шаптыктыг болза, эки өөренип шыдавас сен. Ада-ие арагалаар, алгыш-кырыш үндүрер, бажыңга улус чыыр болза, ажы-төлүнүң өөредилгези багай болуру билдингир. А чогум чүнү саналдап болур сен ынчаш деп айтыра бээриңер чугаажок. Түр када үеде-даа болза, өг-бүлезиниң багай салдарындан өөреникчини адырып алыры чугула деп бодаар мен. Шагда «продленка» дижиривис кичээлдер турганын сактырыңар чугаажок. Ол кичээлдерге билбейн барган чүүлдерни башкыдан айтырып ап азы онаалганы аңаа эштери-биле кады кылып ап болур турган. Ам ындыг хевирлиг ажылды организастап чоп болбас деп? Бир классты өөрениринге, дыштанырынга, хостуг үени ажыктыг кылдыр эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дерип ап болгай. Аңаа кичээлдер соонда өөреникчилер чыглып келгеш, башкының эскет чок хайгааралының адаа-биле бөтботтары аразында харылзажып, кичээлдеп, солун, ажыктыг кылдыр үени эрттирип болбас деп бе? Чалгаарынчыг, ужур эдерген бөлгүмнер орнунга ындыг класстарга орустаарга «неформальная обстановка» дээривис хостуг байдалга солун чүүлдерни өөренип ап болур ийик. Шак ындыг ажылды организастаарынга акша-көпеек көрдүнмээн деп маргыш үнер чадавас. Күзээр болза, кандыг-даа аргабиле ажылды тургузуп ап болур деп бодаар мен. Кол чүүл – ол ажытөлдү өг-бүлезиниң багай салдарындан адырып алыры, өөредилгеже сундугар арганы бээри, оларны деткиири. Бо дээрге мээң хууда бодалым эвес, а көдээ школа өөреникчизи бичии уругнуң саналыдыр. Боду база үстүнде чуруттунган ышкаш өг-бүлелерниң бирээзинден унген болгаш, айтырыгның шиитпирин бодунга таарымчалыг кылдыр чогаадып тыпканы ол.

> ***Кол-ла чүве — көдээге чурттап болур. Чүгле аныяктарга ажылдаар аргадан берип көрүңер. Аныяктар чылында көдээ черде ажыл чок амыдырал-биле демиселден могап-шылаан аныяктарже кичээнгей салдынар дээрзинге дыка хөй кижилер идегеп турар деп чүвени утпас болза эки.***

Дарааzында чидии-биле тургустунуп келир айтырыг — өөредилге черлеринче дужаап кирери, мергежил чедип алыры. Көдээ школаның үстүкү класс өөреникчизи оолдуң бир катап: «Кызып өөренир-өөренмезиңге-даа, дөмей-ле орта таптыг өөредилге черинче дужаап шыдаар эвес сен. Саттынып кааптар боор чорду чоп, ооң кадында дужаап кирип-даа аарга, акша-көпеекке база бергедежир боор-дур. А соңгаар чоруур деп бодаан-даа ажыы чок. Ынчап кээрге, өөренген-даа херээ бар бе?» деп муңгарап чугаалап олурганы сагыжымга артып калган. Өөредилге черлеринче саттынып киреринiң дугайы бир өске айтырыг болур, ынчалза-даа, шынап-ла, көдээ школа доозукчуларының эки деп санаттынар өөредилге черлеринче дужаап кирери, ооң соонда улаштыр өөренири дыка берге айтырыг болуп турар. Чүгле балдырлыг дээн улустуң ажы-төлүнге ол орук кас оруу дег каалама бооп болур. Ынчалза-даа олар доозуп-даа алгаш, төрээн суурунче көдээ амыдыралче эглип кээри чөгенчиг. Мен-бодаарымга, көдээ школалар доозукчуларынга боттарының төрээн суурунга хереглеттинип турар мергежилдерни чедип алырынга дузалаары дыка чугула. Ооң-биле чүгле аныяк кижиниң амыдыралы эвес, а көдээ черниң хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгның база шиитпирлеттинип турары ол болур. Көдээ школалар доозукчуларынга оода республика иштинде өөредилге черлеринге тускай өөренир олуттарны (төлевирлиг дээн чижектиг) кандыг-ла-бир күрүне чагыы азы тускай сорулгалыг программа езугаар тургузуп алыр арга бар чүве ирги бе? Суур бүрүзүнүң негелделерин көрүп тургаш, дооскан соонда албан дедир кээп ажылдаар кылдыр көдээ школа доозукчуларын өөредип алыр болза, дыка-ла эки ийик. Көдээ суур, ооң чурттакчызы аныяк кижи бо айтырыгны бодунуң күжү-биле шиитпирлептер харыы чок-тур, оларга дуза херек. Кым дуза кадып шыдаарыл?

Ам тускай мергежил чедип ап шыдаваан азы чедип алган мергежили суурунга ажыглаттынмас болган аныяк кижилерже көрнүп көрээлиңер. Оларның мурнунда эң-не чидии-биле тургустунуп келген айтырыг – ажыл. Чүнү канчаарыл, канчап амыдыраарыл? Көдээ суурларның көвей кезиинде ажылды чүгле чагырга чери, школа берип болур. Ол албан черлеринде ажылдап турар кижилер боттарының ажылчы олудун өске улуска бербес болуру чаңчылчаан. Чижээ, школада аштакчы азы садикте кижизидикчи, няня дижик. Ол ажылга бүгү назынында пенсия үнгүжеге чедир ажылдап келген ажылдакчы бодунуң олудун ажытөлүнүң азы чоок улузунуң кайы бирээзинге ажыглаттына бээринге чедир «тудуп» кээр. Авазының орнунга уруу ажылдай бээри чаңчылчаан чорук деп болур. Ук ажылчы олуттар салгал дамчыыр өнчү апарганы ол-дур ийин. Каткы эвес! Оон өске арга чок, каш борбак ажылчы олуттарның бирээзин ышкынып алыры эгиттинмес каража болбайн канчаар! Чамдык аныяктар сезоннуг ажылдарга акша ажылдап алыр аргалыг болур. Чижээ, тараа тарыыр, ажаар, сиген кезер үелерде суурда бар арат ажыл-агыйлыг улуска хөлезиленип болур арга тургустунуп келгилээр. Ооң төлевири колдуу-ла акша болбас дээрзин сагындырып каайн. Ынчангаш аныяктарның көвей кезии доктаамал ажыл чок болганындан чуруму баксырап, арагаже сундуга бээр. Тус-тус черлерде бо айтырыгны шиитпирлээр дээн оралдажыышкыннар чоруттунуп турар. Чамдык кожууннарда аныяктар бригадалары тургускаш, тараа-ногаа тарыырынче, малга чем белеткелинче хаара тудуп турар эки чижек. Ынчалза-даа балдыры кошкак суурларда чагыргада ындыг ажылдар организастаптар харык кайда дээр силер. Бо талазы-биле шак ындыг черлерге деткимче бээри артык эвес деп бодаар мен. Кижилерге чемни белен дайнап бербейн, оларга боттарының күжү-биле ажылдап алыр арганы бээр болза эки. Чижээ, бир көдээ суурда ажыл чок аныяктарны бригада кылдыр каттыштырып алгаш, чылдың үе бүрүзүнге дүүшкен ажылдарны чорудуп, ооң бүдүрген продукциязын садып-саарар ажылды чоп организастап болбас деп. Ол чоруттунар ажылдар шупту аразында харылзаалыг болур болза эки. Чижээ, тарааны тараан дижик, оон далганны үндүргеш, ол далгандан хлеб аймаа быжырып садар; ногааны тарып ажаагаш, дузап белеткээш, дарааzында кышкы үеде садып-саарар-даа болгай-ла. А мал ажылының ажыктыг талалары санап четтинмес. Че, оон аңгыда тудуг, септелге ажылдарынче олла тургустунган бригаданы чоп хаара тудуп болбас деп. Шак ынчалдыр тургустунган бригаданың ажылы чүгле суурунуң девискээри-биле кызыгаарлаттынмас. Ажыл-ла хөй-дүр ийин. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс кижи ол бүгүнү угбас, ажыл чок аныяктарны каттыштырып, чаңгыс черге чыып, оларның күжүн ажыктыг ажылдарже углаптар күш херек. Ол бүгү ажыл хол-даяң каяа кылдынар, ынчап кээрге, эге дээрезинде дериг-херекселдер-биле база дузалаары негеттинип келир. Бүгү чүве акшаға үзер. Акшаны банкылардан чээлиге ап болур ийик. Ынчалза-даа саң-хөө буураашкыны деп чүүл база келген. А ол банкылар акшаны чээлиге кандыг-даа магадылал чокка каяа бээр дээр силер. Тус чер чагыргалары бо айтырыгга дөмей-ле күш четпес, ынчангаш бо ажылды организастаарынга төп эрге-чагыргалардан деткимче албан херек апаар-ла-дыр. Бо байдалга кым дуза кадып шыдаарыл?

Көдээ суурда амыдырал дээш демиселди бижыы-биле чорудуп турар улустуң санынга хууда сайгарлыкчылар база кирип турар. Олар суурнуң чонун чугула херек бараан-сараан аймаа-биле хандырып турар садыглар, пекарнялар эзэлери болур. Олар чүгле боттарының амыдыралын тудуп чоруур эвес, а ажылчы олуттарны база берип турар болгулаар.

Бир көдээ суурда чурттап турар хөй ажы-төлдүг деп санаттынар азы үш уруглуг аныяк өг-бүленiң херээжен ээзи-биле амыдырал аайы-биле таваржыр аргалыг болган мен. Өг-бүленiң эр-кыс эзэлериниң кайызы-даа ажыл чок. Эр ээзи чайгы үеде ажыл дилеп, өске черлерже чоруй баар. Чай дургузунда аар-саар ажылдарга ажылдап алган акшазы-биле ажытөлүнге идик-хеп аймаан, кыштадыр чиир чемин саттынып алырлар. Ол бүгү дараазында чайга чедир мөлдүк-калдык-ла чедер. Шак мындыг амыдыралга олар чаңчыга берген-даа болза, амыдыралын эки талаже өскертип алырын дыка күзээрлер. Ол аныяк аванының бир күзели мени бодандырыпкан. Ол күзелди амыдыралга боттандырып болур дээрзинге идегээр мен. Кол утказы мындыг. Мал-магандан туттунарга черле хырын тодуг, эгин бүдүн болур болгай. Ылаңгыя ажыл-ишчи кызымаккай улус малмаганның ачызында амыдыралын быжыглап алыр аргалыг. Ынчалза-даа ол малды база садып алыр апаар болгай. А ону садар акша кайда боор. Бо таварылгада малды арендалап алыр аргалыг турган болза деп, ол аныяк ие күзелин илереткен. Чижээ, чагырга чери мал талазы-биле балдырлыг дижик. Ол аныяк өг-бүлеге саап ижер ийи инекти, он шаа шээр малды арендага бээр. Ол малды эки ажаап өстүрерге, бети дизе, ийи чыл болгаш баш саны ийи катап өзе бээр болгай. Ынчангаш үш азы дөрт чыл болгаш алган малын ийи дакпыр кылдыр эгидип бээр. Азы тодаргайлаарга, дөрт чыл болгаш дөрт баш инекти база чээрби баш шээр малды эгидер-дир ийин. Артканы өг-бүленiң хууда өнчүзү кылдыр артып каар. Бо дээрге чижек санаашкын болбайн аан. Негелделерни өскертип ап база болгай. Кол-ла чүве чагырга чери бодунуң хамаатылары аныяк өг-бүленiң амыдыралын быжыглап алырынга улуг деткимчени берип турары ол болур. Шак ынчалдыр амыдыралга быжыгып, бут кырынга туруп келген өг-бүленiң ажы-төлү база төлептиг амыдырал тудар аргалыг болуру чугаажок.

База бир нарын айтырыг наркотиктер азы хендир чашпаны-биле холбашкан. Ол чашпан быжып турар үе сиген белеткели-биле каттыжып турар чүве болганда, сиген кезилдезиниң үезинде ажылчыннар тывылбайн баргылаар. Чүге дизе шоолуг эвес төлевир дээш сиген кезериниң орнунга, чашпан дүрбүп алгаш, оон хөйнү ажылдап алганы дээре деп, улус санап турар. Ук «хөй төлевирлиг ажылдың» айыылын, соң даарта ажы-төлүнүң амыдыралынга шаптык кадып болурун ол кижилер билип турар. Ынчалза-даа ажыл чок болганда, ам канчаар? Бир эвес доктаамал акша ажылдап алыр арга берип турар ажылчы олуттарны тургузуп, кижилерниң даартагы хүнге бүзүрелин быжыглаар болза, ол айыылдыг болгаш хоралыг «ажыл»-биле демисел база үре-түннелдиг болуру чадапчок.

Кол-ла чүве – көдээге чурттап болур. Чүгле аныяктарга ажылдаар аргадан берип көрүңер. Аныяктар чылында көдээ черде ажыл чок амыдырал-биле демиселден могап шылаан аныяктарже кичээнгей салдынар дээрзинге дыка хөй кижилер идегеп турар деп чүвени утпас болза эки.

Чүнү канчалза экил?
Чүнү канчаптар бис?
Кым чүнү саналдап болурул?
Боданып көрээлиңер.

ЧАРТЫК ЧҮС ЧЫЛ БОЛГАН ЭВИЛЕЛ

Январь 29-та Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар черииң хуралы болуп эрткен.

Чартык чүс чыл бурунгаар, 1959 чылдың январь 27-де, Тыва АССР-ниң журналистериниң бирги съездизинге 13 кижи киришкен, олар журналистерниң чогаадыкчы хөй-ниити организациязын тургусканының дугайында шиитпирни хүлээп алган.

50 чыл болган төөгүлүг байырлалын Тываның журналистери чайын демдеглеп эрттирерин планнап турар. Бо чыл Тыва журналистикада байырлалдар-биле элбек чыл болур: «Тувинская правда» солун чырыкче үнгенден бээр 85 чыл болур юбилейин август айда демдеглээр, Россияның Журналистер эвилели республиканың удуртулгазынга август айда девискээрлер аразының «Сибирь – идегелдиң девискээри» деп фестиваль конкурузун бистиң республикага эртирерин хүлээп алырының дугайында дилегни киирген.

Хуралга Тываның эрге-хоойлу адырында көскү черни эзлеп турар А.Переляеваны Журналистер эвилелиниң хүрээлеңинге хүлээп алган. Кожуун солуннарынга ай санында чедип, солун үндүрүлгезинге практиктиг дузаны көргүзериниң дугайында шиитпирни база хүлээп алган.

Айлаң ДАРЖАА.

ҮНДҮРҮГЛЕР БОЛГАШ ЧЫЫЛДАЛАР:

2008 чылда бир миллиард ажыг рубль чыгдынган

Тыва Республиканың Үндүрүг албаны 2008 чылда бир миллиард рубльден хөй үндүрүглерни болгаш чыылдаларны немей чыгган.

Баштайгы медээлер-биле 2008 чылда Тыва Республиканың девискээринге үндүрүг органнарының контрольдап турары үндүрүглерден болгаш чыылдалардан 4 млрд. 826 рубль түңнүг акша-хөреңгилерни Россия Федерациязының бюджет системазының бүгү деңнелдеринге киирген, эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнээрге, ол 129% азы 1 млрд.77 млн. рубль ашкан.

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелели үндүрүглер болгаш чыылдалар удуртур талазы-биле план езугаар даалгазын ажыр күүсеткен. Федералдыг бюджетче киирилделер план езугаар доктааткан көргүзүглерден - 106 хуу, республика бюджединиң талазы-биле – 107 хуу, тус чер бюджединиң талазы-биле – 102 хуу болган. **2008 чылдың түңнелдери-биле федералдыг бюджетче немей 49,8 млн. рубль, республика бюджединче – 100,6 млн. рубль, тус чер бюджединче – 13,4 млн. рубль кирген.**

Үндүрүглер болгаш чыылдаларның ниити түңүнден:

- федералдыг бюджетче – 911 млн. рубль;
- Тыва Республиканың каттышкан бюджединче – 2 млрд. 170 млн. рубль;
- күрүнеңиң бюджеттен дашкаар фондуларынче – 1 млрд. 745 млн. рубль кирген.

2007 чылга хамаарыштыр алыр болза, отчеттуг үеде киирилделер шупту кол-кол үндүрүглер талазы-биле өскен. Киирилделерниң өзүлдези дарааазында үндүрүглер талазы-биле элээн улуг темпилиг:

- организацияларның эт-хөреңгилер үндүрүүнден – 1,9 катап;
- транспорт үндүрүүнден – 1,5 катап;
- немээн өртээнге үндүрүгден – 1,5 катап;
- организацияларның орулга үндүрүүнден – 1,4 катап;
- хууда ажыл кылыр эргелиг хамаатыларның орулгалар үндүрүүнден – 1,2 катап өскен.

2007 чылга деңнээрге, федералдыг бюджетче киирилделер 37 хууга, Тыва Республиканың каттышкан бюджединче киирилделер – 30 хууга база күрүнеңиң бюджеттен дашкаар фондуларынче киирилделер – 25 хууга өскен.

Тыва Республиканың үндүрүг органнарының ажылының түңнелдери-биле 2008 чылда үндүрүглерни болгаш чыылдаларны хуусаазында төлевези 19,3 млн. рубльге, чаңгыс аай социал үндүрүг талазы-биле – 16,5 млн. рубльге эвээжээн.

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң аналитиктиг килдизи.

«БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ» ажылдап турар

Республиканың Өг-бүле болгаш уругларга социал айтырыглар талазы-биле дуза чедирер «Деткимче» төвүнде **«Бүзүрел телефону»** ажылдап турар.

Республиканың хамаатылары! Сагыш-сеткилиңерни дүвүредип чоруур кандыгдаа айтырыглар-биле эртенгиниң **8.00** шактан кежээкиниң **17.00** шакка чедир **5-36-92** телефонче долгап болур силер.

ДЫҢНАДЫГ

Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурунуң чагыргазынга хамааты Аян Борисович Хомушку садыг объектизин тударынга ниити шөлү 47.00 дөрбелчин метр, дарааазында адресте турар Мугур кудумчузу, 9 «а»/14 кадастр дугаары 17:01: 0401075:75 чер участогун бээриниң дугайында билдириишкинни киирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда Тээли суурнуң өске хамаатыларындан билдириишкиннер кирбес болза, чер участогун бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Кадрлар курлавырын тургузарынга КОНКУРС

Тыва Республиканың Боду чоруур машиналарның болгаш техниканың өске хевирлериниң байдалдарының техниктиг хайгааралының талазы-биле албан удуртукчу кадрларның курлавырын тургузарынга КОНКУРСТУ чарлап тур.

Кадрлар курлавырын тургузар олуттар:

удуртукчу – 1;

удуртукчунуң оралакчызы – 1;

килдис начальниги – 1;

кол специалистер – 4.

Мергежил талазы-биле негелделер: Тыва Республиканың күрүнеңиң хамааты албанының дугайында күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааткан хамааты албанының албан-дужаалдарынга негелделерге дүүштүр болур.

Конкурска киржиринге документилерни Россия Федерациязының Президентизиниң 2005 чылдың февраль 1-де «Россия Федерациязының күрүнеңиң хамааты албанының хостуг албан-дужаалдарынга ажылдаарынга конкурс дугайында» №112 Чарлыының 7-ги пунктузунга үндезилеп киирер.

Документилерни хүлээп алыр чери:

Кызыл хоорай, Эрзин кудумчузу, 39, харылзажыр телефону: **5-90-21**, сайты-mail: gtn.rt.59@ mail.ru, сайт: http://techcontrol.shude.ru, Тыва Республиканың Күрүнеңиң техниктиг хайгаарал албаны.

Документилерни бо чарлалды парлаан хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда ажыл шагында хүлээп алыр.

Юбилейиңер-биле!

Кызыл хоорайда чурттап чоруур бистиң эргим, ынак аввыс, хүндүткелдиг угбавыс **Эремаа Нордуповна АШАК-ООЛ** февраль 2-де 70 харлаар. Юбилейин таварыштыр аввыска, угбавыска дарааазында одургларны бараалгаттывыс:

Эң-не эргим, эң-не чараш иелерден
Эриг баарлыг, чылыг холдуг аввыс сен.
Аас-кежик, өөрүшкүңү сөңнеп чоруур
Авыралдыг, эргим, ынак аввыс сен.
Аас-кежик чурттаганың оруун изээн
Авыралдыг ава сеңээ алдар тудуп,
Ажы-төлүң аразынга чөленгиишқ бооп,
Ам-даа үр чыл чурттаарыңны күзедивис.

Хүндүткел-биле,
ажы-төлү, дуңмалары.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы удуртуп-башкарар кадрлар курлавырын тургузарынга КОНКУРСТУ чарлап тур

Культура болгаш уран чүүл албан черлериниң удуртукчу кадрларының курлавырын тургузар:

1) «Тываның күрүне филармониязы» күрүнеиң албан чери
— директор;

2) Тыва Республиканың Чазааның хөгжүм-шии оркестри
— уран чүүл удуртукчузу;

3) А.Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл училищези
— директор;

4) Республиканың Р.Кенденбиль аттыг ниити өөредилгениң хөгжүм уран чүүл школа-интернады
— директор;

5) Республиканың Өөредилге албан черлериниң талазы-биле өөредилге-методиктиг төвү
— директор;

6) «Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү» күрүнеиң албан чери
— директор;

7) А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека
— директор;

8) К.Чуковский аттыг Республиканың уруглар библиотеказы:
— директор;

9) Алдан-Маадыр аттыг Национал музей
— директор;

10) «Национал культура болгаш дыштанылга парыгы» Күрүнеиң албан чери:
— директор;

11) Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры
— директор.

Мергежил негелделери:

Дээди профессионал эртемниг, мергежили-биле ажылдаан стажы беш чылдан эвээш эвес болур. Назыны — 40 харга чедир.

Документилерни бо чарлалды парлаан хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда ажылдаар хүннерде дарааазында адреске дужаар: **Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 46, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы. Харылзажыр телефону: 3-59-34.**

Конкурс дугайында информацияны яамының сайтызында салган: www.tuvaculture.ru. Конкурска киржириниң дугайында оон долу информацияны үстүнде айыткан адреске кээп билип алыр.

ЧАА ТАРИФТЕР КҮШТҮГ БОЛУП КИРЕР

«Россияның Почтазы» ПФКАЧ-ниң салбыры – Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика талазы-биле эргелели иштики бижимел корреспонденция (почта карталарын, чагааларны, бандерольдарны) чорудар талазы-биле ачы-дузаларга чаа тарифтер **2009 чылдың февраль 3-тен эгелеп** күштүг болуп эгелээрин бүгү организацияларга болгаш хамаатыларга дыңнадып тур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ачавыс, уйнуктарының энерелдиг кырган-ачазы **Караоол Өпейович ХЕРТЕКТИ** сөөлгү орукче үдежип, биске моральдыг база материалдыг деткимчени көргүскен, биске таварышкан аар ажыг-шүжүгнү кады үлешкен Кызылдан, Бай-Тайгадан келген чонувуска, бүгү төрелдеривиске, кудаларывыска, кады өөренип, ажылдап, эдержип чораан эш-өөрүнге, кожаларывыска «Шын» солунну дамчыштыр четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлүнден.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8500. Чагыг 10. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнеиң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.